

Aleksandra Sznajdrowska

Recepcja wzorców rösseńskich na Nizinie Polskiej

Reception of Rössen patterns in Polish Lowlands

In the second half of the fifth thousand BC in the materials coming from the Polish Lowlands specific features to the Elbe and Saale territories appeared, which at that time were occupied by the Rössen culture. Polish lands were inhabited in parallel by the community of the Brześć Kujawski group of the Lengyel culture. This paper will attempt to assess the development of ties between these two environments. The starting point for the research on the relationship of these societies will be a distinction and redefinition of Rössen attributes.

KEY WORDS: Rössen, Brześć Kujawski group of the Lengyel culture, Polish Lowlands, ceramics, stone tools, construction, armband

1. WSTĘP

Według wielu badaczy kultura rösseńska (dalej: KR) odegrała ważną rolę w rozwoju więzi pomiędzy społecznościami z terenów nadłabskich i nadsolawskich, a ugrupowaniami zamieszkującymi wówczas Nizinę Polską (np.: W. Wojciechowski 1974; L. Czerniak 1979; 1980; 1994; M. Rybicka, J. Wysocki 2004; S. Rzepecki 2004; R. Grygiel 2008). Celem niniejszej pracy jest zatem próba ponownej oceny wzajemnych związków pomiędzy społecznościami grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej (dalej: GBKKL), a KR. Podstawą do analizy charakteru więzi pomiędzy obydwoma środowiskami będzie zdefiniowanie oraz wydzielenie cech rösseńskich pojawiających się w materiałach z Niziny Polskiej w II połowie V tys. BC.

Prezentowana praca dotyczy okresu trwania KR na obszarze środkowo- oraz południowo-zachodnioniemieckim. O ile początek tej kultury można datować na ok. 4800/4700 BC, o tyle trudno jest określić czas jej zaniku (D. Kaufmann 1976, s. 93; P. Lönne 2003, s. 71, 155). Na Nizinie Polskiej w tym czasie funkcjonowały społeczności ogólnie łączone z GBKKL (R. Grygiel 2008, s. 1918). W ujęciu L. Czerniaka (1980) GBKKL wchodzi w skład, tzw. kultury późnej ceramiki wstęgowej (dalej: KPCW).

2. IDENTYFIKACJA CECH RÖSSEŃSKICH

Identyfikacja cech dystynktywnych KR zostanie przedstawiona głównie na podstawie materiałów z terenów środkoniemieckich. Wynika to z bliskiego położenia tego obszaru względem Niziny Polskiej oraz niewielkich różnic pomiędzy środkoniemieckim a południowo-zachodnioniemieckim ugrupowaniem tej kultury. Specyfika KR w Środkowych Niemczech została określona po raz pierwszy przez F. Niqueta (1937). Późniejsze prace utrzymywały ustalenia wypracowane przez przytoczonego autora (A. Stroh 1938; C. Engel 1940; M. Zapotocka 1970). Szczegółowe badania nad charakterystyką KR w oparciu o materiały z eponimicznego stanowiska przeprowadził J. Lichardus (1976). Wyróżnione przez niego fazy rozwojowe cmentarzyska w Rössen odpowiadały fazom KR na całym obszarze Niemiec Środkowych (J. Lichardus 1976, s. 69).

CERAMIKA

Morfologia naczyń

Wraz z rozkwitem KR widoczna jest zmiana form naczyń tej jednostki. Czytelne jest to zwłaszcza na przykładzie pucharów kulistych, ale także flasz, mis i pucharów na nóżkach. Najbardziej rozpowszechnioną i charakterystyczną formą I fazy KR są puchary kuliste. Profile tych naczyń są nierozczłonkowane. Krawędź może być lekko wychylona i karbowana, natomiast dno jest najczęściej okrągłe. Zdobienie koncentruje się w górnej i środkowej partii naczynia i zajmuje ok. ⅓ powierzchni. Na mało zdobionej ceramice często pojawiają się guzki umieszczone na maksymalnej wydutości brzuśca (J. Lichardus 1976, s. 74). Oprócz kilku egzemplarzy z cmentarzyska w Rössen (groby nr: 2, 9, 16, 18, 23, 33, 47), formę z nieco wydłużoną szyjką odkryto w grobie szkieletowym z Samswegen (F. Niqu-

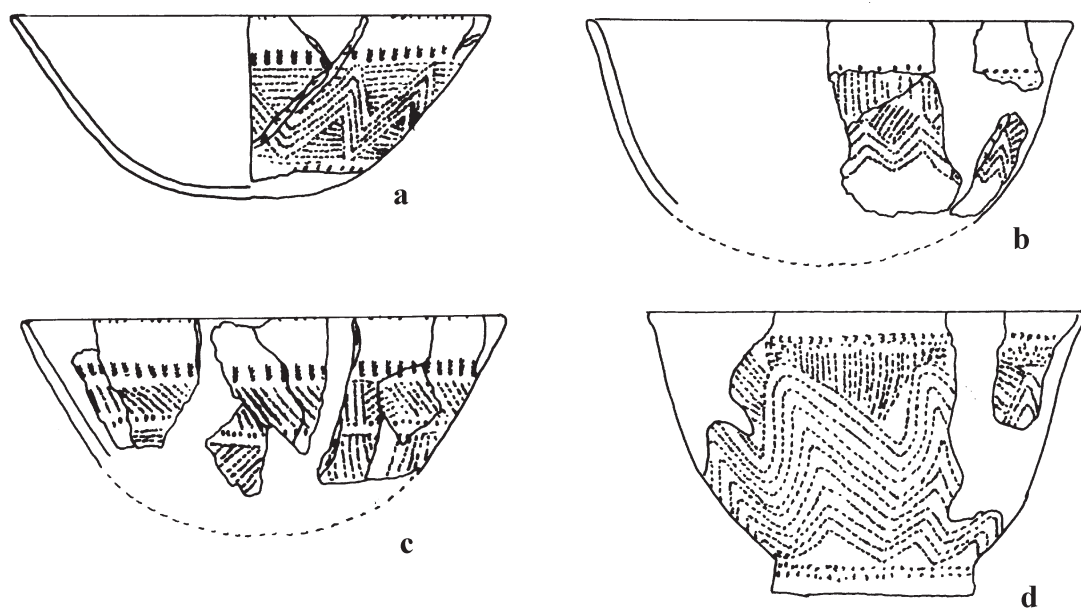
et 1937, Tafel XI, 5). Typową formą KR są również puchary na nóżce. Naczynia te, w odróżnieniu od pozostałych form wczesnej fazy KR, posiadają ostrą profilację. Zaopatrzone są w stożkowatą, cylindryczną lub esowatą, pierścieniową nóżkę. Wszystkie formy posiadają zdobienie na całej powierzchni (J. Lichardus 1976, s. 62). Naczynie z Hindenburga miało dodatkowo poziomo przekłute uszka na maksymalnej wydętości brzuśca (F. Niquet 1937, Tafel VIII, 2). W tej samej części naczynia umieszczano również guzki (grób nr 9, 16 z Rössen). Omawiane formy znaleziono również na takich stanowiska, jak Siegersleben lub Losse (F. Niquet 1937, Tafel VIII, 2–3). Rzadziej niż puchary i naczynia na nóżkach, spotykane są misy. Reprezentowane są przez półkuliste, niskie formy z okrągłym dnem. Równie często pojawiają się misy niezdobione lub tylko z karbowaną krawędzią (np. z Priemeru, z grobów nr 2 i 9 z Rössen: F. Niquet 1937, Tafel VI) oraz ornamentowane w stylu dywanowym, jak np. misy z Wahlitz (ryc. 1). Na stanowisku tym odkryto również formę o lekko esowatym profilu, na niskiej pierścieniowatej nóżce, zdobioną ornamentem pokrywającym całą powierzchnię naczynia (ryc. 1d). Z wczesnej fazy KR znane są także fragmenty pucharów o profilowanych ściankach (J. Lichardus 1976, s. 76).

W fazie II KR zdecydowanie zwiększa się wybór form naczyń. Nadal zaznacza się duży udział pucharów kulistych, jednak są to tym razem przysadziste lub smukłe, esowato profilowane formy z wychyloną krawędzią. Szyjka może być bardzo niska, co widoczne jest głównie na przysadzistych pucharach lub wysoka, obserwowana przede wszystkim na smukłych formach (J. Lichardus 1976, s. 79). Takie typy naczyń znane są z całego obszaru Środkowych Niemiec, zarówno ze stanowisk osadowych (np.: Helmsdorf, Hindenburg, Priemeru: F. Niquet 1937, Tafel XI, 2; XX, 4, 5; ryc. 5; 8), jak i cmentarzysk (np. Rössen – grób nr 15, 4: F. Niquet 1937, Tafel VIII; XVII). Na naczyniach bez nakłuwanych ornamentów stosowano guzki, które uporządkowane są w pojedynczym rzędzie lub w dwóch naprzemianległych. W większości przypadków umieszcza-

no je na maksymalnej wydętości brzuśca lub pod krawędzią. Przykłady takich form znane są z grobów nr 13 i III w Rössen (F. Niquet 1937, Tafel VIII; XIII). Podobnie jak w poprzedniej fazie, częste jest także karbowanie krawędzi. Dna naczyń były słabo wyodrębnione (J. Lichardus 1976, s. 79). Wyrażna tendencja do profilacji naczyń w środkowej fazie uwiadamia się również w przypadku mis. Wyróżnia się dwa typy takich esowatych naczyń. Szerokie, niskie misy z lekko wychyloną krawędzią i wyodrębnionym dnem mogą być zarówno zdobione, pojedynczymi lub podwójnymi guzkami na największej wydętości brzuśca lub pod krawędzią (np. misa z grobu nr 13 w Rössen: F. Niquet 1937, Tafel VIII), jak i niezdobione. Drugi typ to głębokie misy z silnie wychyloną krawędzią, zaopatrzone często w małe uszka albo guzki w dolnej części naczynia. Taki typ odnotowano, m.in. w grobach szkieletowych w Neudittendorf i Groß-Quenstedt (ryc. 2a, b).

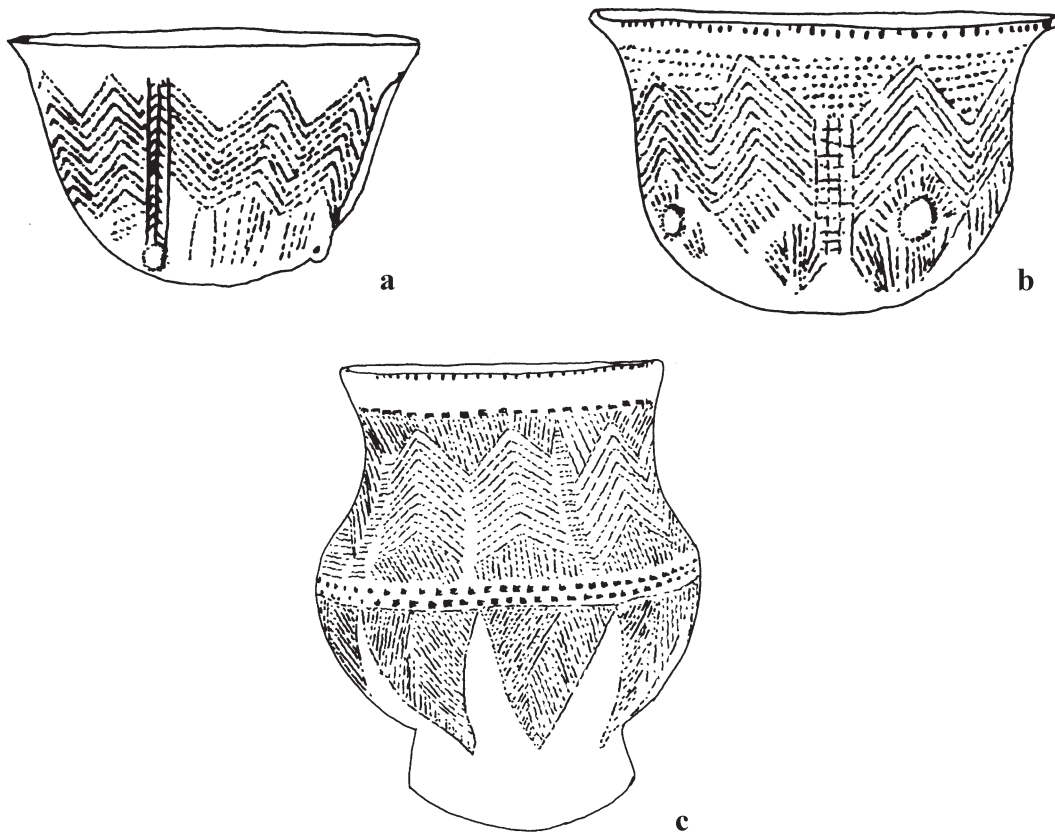
Oprócz głębokich, profilowanych mis wydziela się również płytkie naczynia o stożkowatych kształtach. Niezdobiony egzemplarz takiej formy znajdował się w grobie nr 2 w Rössen (F. Niquet 1937, Tafel 2). W omawianej fazie sporadycznie występują pucharki na nóżce. Na eponimicznym stanowisku w grobie nr 82 zachowała się taka forma z łagodniejszą profilacją niż w fazie wcześniejszej i ornamentem na całej powierzchni (F. Niquet 1937, Tafel 11). W tym czasie pojawiają się również typy naczyń, których brak w I fazie KR. Są to flaszki i wanienki. Flaszki były zarówno zdobione, jak i niezdobione. Podobnie jak puchary kuliste, wymieniony wyżej typ naczyń, cechowała esowata profilacja i smukłe oraz lekko wygięte partie przykrawędne (np. grób nr 79 w Rössen: F. Niquet 1937, Tafel XX), a także kuliste, niekiedy lekko spłaszczone dna. Wanienki, charakteryzujące się natomiast płaskimi, wyodrębnionymi dnami, znane są tylko z cmentarzyska w Rössen z grobu nr 40 (F. Niquet 1937, Tafel XVII).

Najbardziej reprezentatywną formą III fazy KR są smukłe, lekko esowate puchary z krótką, wychyloną szyjką. Przejście między szyjką a brzuścem jest wyraźnie zaznaczone. Dno jest

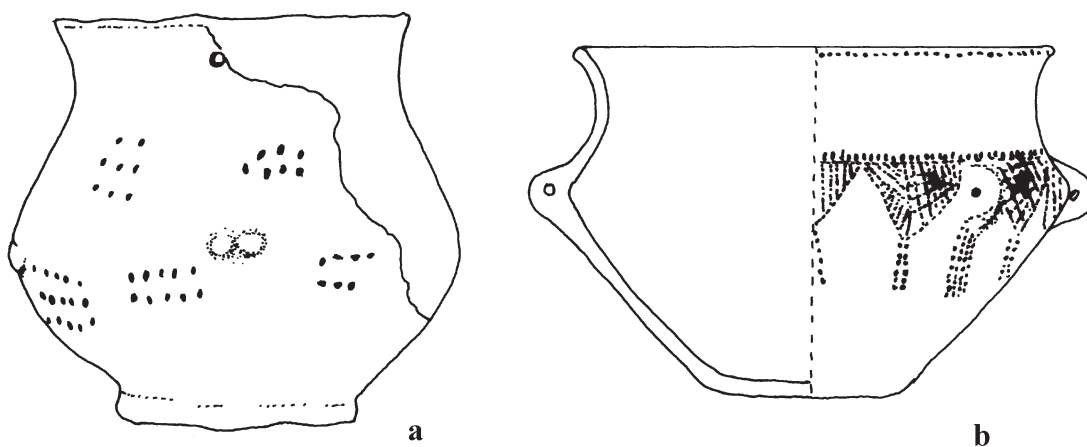

Ryc. 1. Misy z Wahlitz (brak skali) (wg B. Schmidt 1970)

Abb. 1. Schüsseln aus Wahlitz (ohne Maßstab) (nach B. Schmidt 1970)

Ryc. 2. Ceramika kultury rösseńskiej z Neuditsendorf (a), Groß-Quenstedt (b) oraz grobu nr 22 z Rössen (brak skali) (wg F. Niquet 1937)
 Abb. 2. Rössner Keramik aus Neuditsendorf (a), Groß-Quenstedt (b) und aus dem Grab Nr. 22 aus Rössen (ohne Maßstab) (c) (nach F. Niquet 1937)

Ryc. 3. Pucharek na nóżce z III fazy KR z Pösigg (a) i misa III fazy KR z Schmiedhausen (b) (brak skali) (wg J. Lichardus 1976)
 Abb. 3. Fußbecher aus der III. Phase Rössner Kultur aus Pösigg (a) und eine Schüssel aus der III. Phase der Rössner Kultur aus Schmiedhausen (b) (ohne Maßstab) (nach J. Lichardus 1976)

natomiast lekko spłaszczone. Formy te zdobiono pojedynczymi nakłuciami i motywem wiszących trójkątów (np.: Gatersleben, Merseburg; K. Kroitzsch 1973, Tafel III, d; F. Niquet 1937, Tafel XVI, 1). Obok ornamentowanych, pojawiają się naczynia niezdobione (np. Rössen, grób nr 80: F. Niquet 1937, s. 10) lub z guzkami na maksymalnej wydętości brzuśca (np.: grób 3 w Rössen, Klein Alsleben: F. Niquet 1937, Tafel X; K. Schwarz 1950, Abb. 3). Puchary na nóżce, podobnie jak w poprzednich fazach, cechuje esowata profilacja części górnej naczynia i niska, pierścieniowata nóżka oraz silnie wychylona krawędź.

Taki egzemplarz z parą guzków na największej wydętości odkryto na osadzie w Pösigg (ryc. 3a). Drugi egzemplarz znany ze Schwarz (H. Behrens 1973, s. 61, Abb. 21o) jest również silnie profilowany, maksymalna wydętość brzuśca jest z kolei umieszczona wyżej niż w poprzednim przypadku. W tej części naczynia znajdują się również po trzy guzki umieszczone w równych odstępach pomiędzy dwoma parami uszek. Podobnie zlokalizowane guzki znajdują się na lekko profilowanych faszach z płaskim dnem (np. Rössen, grób nr 3; F. Niquet 1937, Tafel III). Misy tej fazy cechuje esowata profilacja, silnie

wychylona krawędź oraz płaskie dna. Na największej wydętości często znajdują się pary uszek. Takie formy zdobione są często motywem wiszących trójkątów, np. misa z Schmiedehausen (ryc. 3b). Z tego stanowiska pochodzą także naczynia zasobowe i garnki, które cechują płaskie, wyodrębnione dna oraz esowata profilacja. Dla tego typu naczyń charakterystyczna jest również listwa plastyczna zdobiona odciskami palcowymi pod krawędzią (J. Lichardus 1976, s. 81). Według J. Lichardusa (1976), w najmlodszej fazie pojawiają się amfory i talerze, których brak w fazach wcześniejszych. Formy te jednak zdarzają się bardzo rzadko (np. Schmiedehausen; J. Lichardus 1976, s. 81).

Ceramika charakterystyczna dla KR z opisywanego regionu, niejednokrotnie nawiązuje do wcześniej datowanych jednostek kulturowych, a także do form znanych z terenów ościennych. Formy fazy I wyraźnie nawiązują do zestawu naczyń grupy Grossgartach. Rösseńskie pucharki kuliste są w swojej formie ściśle połączone z naczyniami o załamanymi ścianach. Przykładem może być egzemplarz z Klein-Alsleben (H. Behrens 1973, Tafel XLIX, 2), który nawiązuje do naczynia z Stuttgart-Mühlhausen. Także typowe rösseńskie misy, jak np. z Heidelbergu, mają typologicznego poprzednika w misach grupy Grossgartach (K. Mauser-Goller 1969, Tafel LVI, 6).

Według J. Lichardusa (1976), ekspansja KR na północ rozpoczęła się już podczas środkowej fazy. Do południowej Skandynawii wpływy omawianej kultury dotarły w fazie późnej. Oddziaływania KR na te tereny są odpowiedzialne za neolitizację jeszcze mezolitycznej kultury Ertebølle-Ellerbek (np. J. Lichardus 1976, s. 184). Pod wpływem impulsu ze środowiska rösseńskiego, na lokalnym gruncie w Szlezewiku-Holsztynie, rozwinęła się grupa Rosenhof (H. Schwabedissen 1979, s. 169). Jej naczynia charakteryzowały się kulistym dnem i esowatym profilem. W materiałach z Rosenhof odnotowano również elementy nawiązujące do wzorców michelsberskich w postaci naczyń o pogrubionej krawędzi (D. Jankowska 1990, s. 195).

Zdobnictwo naczyń

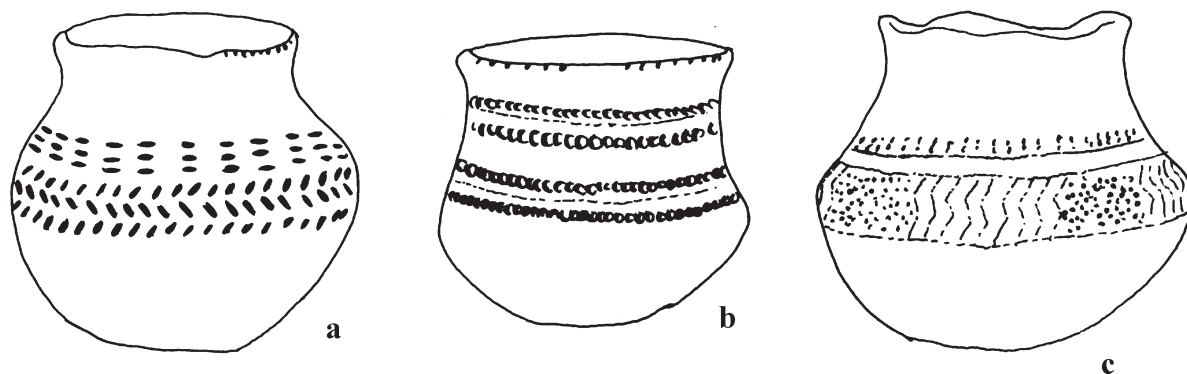
Ceramika KR na jej macierzystym obszarze charakteryzuje się trzystopniowym rozwojem technik i stylów zdobniczych. Dla fazy I specyficzne jest ornamentowanie powierzchni w tzw. stylu dywanowym. Pod tym pojęciem rozumiane jest zdobnictwo zasłaniające całe lub minimum $\frac{2}{3}$ naczynia. Dla tego stylu charakterystyczne są głębokie, podwójne nakłucia (tzw. „Dop-

pelstich”), czasami wypełniane białą inkrustacją oraz odciski stempla (J. Lichardus 1976, s. 128). Nakłucia są umiejscowione blisko siebie przez co powstaje ornament na całej powierzchni. Właściwe motywy budowane są przez negatywowe zdobienia, powstałe w wyniku celowego opuszczania powierzchni między wierszami podwójnych nakłuć (np. naczynia: z Burgdorf lub z grobu nr IV w Rössen; K. H. Jacob-Friesen 1959, Abb. 169; F. Niquet 1937, Tafel XIV). Odciski stempla znajdują się pod krawędziami albo bezpośrednio w horyzontalnych, negatywnych wstęgach (J. Lichardus 1976, s. 27).

W fazie środkowej zmniejsza się powierzchnia zajmowana przez ornament. Specyficzne, tzw. swobodne zdobienie („gelockerte Verzierung”) w najczęstszych przypadkach koncentruje się na brzuścach w strefie maksymalnej wydętości i wykonane jest przez pojedyncze nakłucia, odciski stempla lub krótkie, ryte linie (ryc. 4). Szczególnie typowe są linie w formie fali lub zygzaka. Ornamenty nie są blisko siebie, jak w przypadku stylu dywanowego, lecz są umieszczone luźno (J. Lichardus 1976, s. 76).

Zestaw form ceramicznych późnej fazy składa się w większości z nieornamentowanych naczyń. Zdobiona ceramika odnotowywana jest rzadko zarówno na osadach, jak i w grobach. Podstawowymi technikami tego okresu są linie ryte, głęboki ścieg bruzdowy oraz horyzontalne rzędy pojedynczych nakłuć (J. Lichardus 1976, s. 81). Częstość wzorem są także wiszące trójkąty, charakterystyczne dla naczyń z Merseburga i Klein-Alsleben (F. Niquet 1937, Tafel XVI, 1; K. Schwarz 1950, Abb. 3).

Charakterystyczne rösseńskie zdobienie ma swoje korzenie we wcześniejszych jednostkach kulturowych. Na licznych formach grupy Grossgartach widoczne jest szerokopłaszczyznowe zdobienie głębokimi nakłuciami (K. Mauser-Goller 1969, Tafel LVI, 2, 8; LVII, 7, 8). Również podwójne nakłucia w stylu rösseńskim, linie ryte oraz biała inkrustacja cechują ornamentykę tej grupy (F. Niquet 1937, Tafel XVI, 1; K. Schwarz 1950, Abb. 3). Podobne rzędy nakłuć pojawiają się, m.in. na naczyniu grupy Grossgartach z Esselborn oraz na małym, rösseńskim pucharku kulistym z Heidelberg-Neuenheim (K. Mauser-Goller 1969, Tafel LVI, 4). Zwyczaj ornamentowania krawędzi i szyjek poprzez opuszczanie powierzchni regularnymi odstępami jest także specyficzną cechą tych kultur (por. K. Mauser-Goller 1969, Tafel LVII, 1, 2; A. Stroh 1940, Tafel V, 7, 8). Zapewne podobnie, jak w przypadku ornamentyki rytej i wstęg kątowych, można doszukiwać się ich genezy w środowisku Hinkelstein

Ryc. 4. Naczynia z fazy II KR z Ermsleben (a), Samswegen (b) oraz Hindenburga (c) (brak skali) (wg F. Niquet 1937)

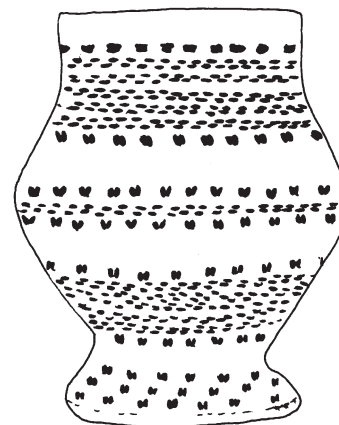
Abb. 4. Gefäße aus der II. Phase der Rössner Kultur aus Ermsleben (a), Samswegen (b) und Hindenburg (c) (ohne Maßstab) (nach F. Niquet 1937)

(C. Koehl 1903, Tafel II–V). Ponadto, dla zespołów Hinkelstein specyficzne jest także zdobienie ściegiem bruzdowym.

Bezsporne są również kontakty pomiędzy KR a kulturą ceramiki wstęgowej kłutej (dalej: KCWK). W czasie trwania fazy IV KCWK według M. Zapotockiej (1970) pojawia się ceramika zdobiona techniką podwójnych nakłuc rössenckich. Częściej spotykane jest to w fazie IVb. Ze środowiska KCWK, obok charakterystycznych dla tego okresu form gruszkowatych, stożkowatych lub silnie profilowanych mis oraz wysokich flasz, znane są również obce dla tej kultury formy, takie jak pucharki na nóżkach (ryc. 5), czego przykładem jest naczynie z Pragi-Selc o ewidentnych cechach KR (J. Lichardus 1976, s. 157, Tafel LIX, 2, 4). Na cmentarzysku w Wittmar odkryto pucharek kulisty KR pokryty ornamentem typowym dla KCWK (F. Niquet 1937, Tafel XI, 5). Z fazą V KCWK (J. Lichardus 1976, s. 158) łączone są formy zdobione podwójnymi nakłuciami, a także ściegiem bruzdowym.

Na obszarze zajmowanym przez południowo-zachodniomiemieckie ugrupowanie rössenckie zastępują je tzw. jednostki poströssenckie, które zarówno w stylistyce, jak i morfologii naczyni są ściśle związane z poprzedzającą ją KR. Grupa Aichbühl zajmowała tereny nad jeziorem Feder i nad górnym Dunajem. Naczynia tej grupy cechują płaskie dna, wyraźna profilacja i zdobienie liniami rytymi oraz ściegiem bruzdowym. Stosowano takie motywy, jak trójkąty, zygzaki oraz wstęgi kątowe (J. Lichardus 1976, s. 189; W. Buttler 1938, Tafel IX, 10). Podobne zdobnictwo pokrywa płaskodenne, trzyczęściowe naczynia grupy Schwieberdingen. Najczęściej ornamentowano je wiszącymi trójkątami wypełnianymi ściegiem bruzdowym oraz negatywowymi zygzakami (np.: naczynia z Pfullingen, Eltingen, Stuttgart; J. Lünning 1969, Tafel XX, 2; XV, 1; XXXII, 2). Rzadziej występuje zdobienie liniami rytymi. Obok elementów wyraźnie zaczerpniętych z KR pojawiają się dzbany (J. Lünning 1969, Tafel XXXII) i naczynia ornamentowane listwami plastycznymi na krawędzi (J. Lichardus 1976, s. 190). Z rössenckiej tradycji wywodzi się również grupa Bischoffingen-Leiselheim, zajmująca tereny południowej Badenii. W zdobnictwie tej grupy przeważają wiszące trójkąty wykonane techniką ściegu bruzdowego w formie szachownicy. Charakterystyczne jest również zdobienie wstęgami i zygzakiem oraz frędzlami. Delikatna ceramika miała zazwyczaj kuliste dna, zaś niezdobione naczynia grubej roboty były na ogół płaskodenne. Do specyficznych dla tej grupy zalicza się formy o lejkowatym wylewie, amfory i talerze, a także szerokootworowe misy z kulistym dnem (J. Lichardus 1976, s. 190).

W Badenii-Wirtembergii po zakończeniu trwania grup Aichbühl i Schwieberdingen rozwijała się grupa Schüssenried, której naczynia również ornamentowano negatywowymi motywami (J. Lichardus 1976, Tafel CXIV, 2, 5, 6). Charakterystyczne są także listwy zdobione dołkami, obmazywanie powierzchni oraz ornamentyka ryta. Do form przewodnich zaliczono przede wszystkim dzbany, misy i puchary z płaskim dnem (J. Lichardus 1976, s. 191). Równoległe z grupą Schüssenried kształtowała się w Dolnej Bawarii grupa Münschöfen. Różnego rodzaju misy (z wysoką nóżką, z wygiętą krawędzią, półkuliste oraz stożkowate), esowato profilowane pucharki a także dzbany cechuje zdobienie delikatnym ściegiem bruzdowym, liniami rytymi i pojedynczymi nakłuciami oraz negatywowymi motywami (np. naczynia z Irtbach, Köthingendorf, czy Wallerfing; W. Meier-Arendt 1972, Abb. 2).

Ryc. 5. Pucharek o cechach rössenckich odkryty w grobie KCWK w Pradze-Selc (brak skali) (wg J. Lichardus 1976)

Abb. 5. Im Grab der Kultur der Stichbandkeramik in Prag-Selc freigelegter Becher mit Rössner Merkmalen (ohne Maßstab) (nach J. Lichardus 1976)

Linie ryte, ścieg bruzdowy oraz pojedyncze nakłucia identyfikowane z późną fazą KR są również technikami zdobniczymi cechującymi kulturę jordanowską. Ornament, podobnie jak w KR, koncentruje się na maksymalnych wydętościach brzuśców naczyń tej jednostki, natomiast jeśli chodzi o motywy zdobnicze to stosowano: ornament kratowy, meandry, szrafowanie, poziome wstęgi lub trójkąty w formie zygzaka, ukośne lub pionowe wstęgi oraz wiszące trójkąty (B. Novotný 1950). Specyficzne dla tej grupy jest również negatywowe zdobienie (B. Novotný 1950, Obr. 1; 21: 20, 4). Na podstawie ornamentyki i technik zdobniczych ceramiki E. Neustupný (1969) podzielił materiały czeskiej kultury jordanowskiej na dwie grupy. Pierwszą grupę; A – znaną ze zdobień zygzakiem, trójkątami oraz trójkątami wypełnianymi liniami, łączył z wpływami z grupy Střešovice, gdzie stosowano podobny system zdobniczy z liniami rytymi i pojedynczymi nakłuciami. Także formy naczyń, misy na nóżce, wanienki i naczynia z uszkami, wzorowały się na ceramice wspomnianej grupy. Drugą grupę; B – z naczyniami zdobionymi negatywowymi wstęgami wiązał natomiast z wpływami grupy Schüssenried. Podobieństwo w zdobnictwie tych jednostek kulturowych wiązano w większym stopniu ze wspólnymi podstawami w KR i KCWK niż z bezpośrednimi wpływami (J. Lichardus 1976, s. 160). Ścieg bruzdowy charakterystyczny dla KR i jednostek poströssenckich stał się także najściślejszym wyznacznikiem horyzontu Bajč-Retz-Bodrogkeresztur-B (J. Lichardus 1976, s. 155).

Zdobnictwo charakterystyczne dla KR odnotowano również na terenach północnych. Na stanowisku Hüde I odkryto materiał ceramiczny nawiązujący stylistycznie do KR oraz grupy Bischheim, który został przez J. Deichmüllera (1965, Abb. 3e, f; 8a, f, g, h) uznany za lokalny wariant omawianej kultury. Obok naczyń z ornamentem nakłuwany widniały także fragmenty z obcymi dla KR zdobieniami, tj. odciskami sznura oraz dołkami. W zespole tym znaleziono również naczynia ostrodienne uznawane za nawiązujące do form kultury Ertebølle-Ellerbek, bądź do form kultury Michelsberg (J. Deichmüller 1969, s. 30–33). Materiały te, wg H. Schwabedissena (1979, s. 212–217) stanowią etap poprzedzający uformowanie się stylistyki kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL). Z prze-

mianami kulturowymi, których efektem było powstanie KPL w strefie zachodniobałtyckiej na obszarze Szlezewiku-Holsztyna wiąże się kompleks w Boberg. Na stanowisku nr 20, oprócz fragmentów stożkowatej misy i pucharów, odkryto pucharek kulisty zdobiony luźnym ornamentem na maksymalnej wydługości brzuśca (R. Schindler 1962, Abb. 3; 2: 1–3, 5–7; 4). Na stanowisku 15, natomiast, wyróżniono trzy fazy osadnicze. Najstarszą fazę łączy się z „czystą” kulturą Ertebølle, środkową, z elementami nawiązującymi do wspomnianej kultury oraz KR oraz najmłodszą, odnoszącą się do horyzontów A i C KPL (J. Lichardus 1976, s. 173). Fragmenty ceramiki przypisane do fazy II ornamentowano dwoma rzędami nakłuć pod szyjką oraz nakłuciami w formie wiszących trójkątów, pomiędzy którymi znajdowały się poziome lub pionowe wstęgi wykonane ścięciem bruzdowym. H. Schwabedissen (1967, s. 419–422) podkreślał, że mimo iż materiał z środkowej fazy ze stanowiska 15 w Boberg wykazuje cechy rösseńskie, nie jest identyczny z ceramiką KR i zespół ten, wbrew sugestiom R. Schindlera¹ wiązał raczej z lokalnym naśladownictwem wzorców, potwierdzającym kontakty rösseńsko-ertebøllskie.

NARZĘDZIA KAMIENNE

Na stanowiskach KR licznie odnotowywano narzędzia kamienne charakterystyczne dla całego środowiska naddunajskiego. Do typowych przedmiotów tego rodzaju należą narzędzia w kształcie kopyta szewskiego oraz toporki. Ze względu na stosunek długości narzędzia do jego szerokości i grubości, pierwsze z tych narzędzi zostały podzielone na trzy typy: wysokie, średnio-wysokie oraz płaskie. Wszystkie odmiany posiadają stronę górną – wypukłą, natomiast dolną – płaską. Wysokie narzędzia charakteryzują się większą grubością niż szerokością a ich długość oscyluje pomiędzy 6 a 35 cm. Ten rodzaj dzieli się również na dwa warianty: nieprzewiercone i z poprzecznie przewierconym otworem. Drugi typ może mieć nawet ok. 30 cm długości, jednak grubość jest mniejsza niż szerokość. Z kolei płaskie przedmioty mają niewielką grubość i znaczną szerokość, a ich długość wynosi najczęściej ok. 10 cm (K. H. Brandt 1967, s. 9–10). Nieprzewiercone narzędzia odkryto zarówno na stanowiskach kultury ceramiki wstęgowej rytej (dalej: KCWR) i KR (F. Niquet 1937, Tafel 4). Wariant z otworem współwystępuje z materiałami grupy Hinkelstein, KR, np. na osadzie w Bochum-Hiltrop (K. H. Brandt 1967, s. 16) i na cmentarzysku w Rössen (F. Niquet 1937, Tafel IV; XIV; XVIII; XX) oraz grupy Gatersleben (U. Fisher 1956, s. 42), ale także z morawską ceramiką malowaną oraz z ceramiką późnej KL, np. na stanowisku w Zengövárkony (J. Dombay 1939, Fig. 2).

Naddunajskie topory definiowane są jako przedmioty z otworem, w których obydwie strony są płaskie, w przeciwieństwie do wysokich narzędzi w kształcie kopyta szewskiego, gdzie strona górna jest wypukła (K. H. Brandt 1967, s. 12). Takie narzędzia odkryto przede wszystkim na cmentarzysku w Rössen i na wspomnianym wcześniej stanowisku

Zengövárkony w południowej części Węgier (J. Dombay 1939, Fig. 2: 8; 3: 24).

W środowisku rösseńskim pojawiają się również siekiery kamienne (Fels-Rundbeile lub Walzenbeile), które charakteryzują się zaokrąglonym przekrojem i dzielą się na dwa warianty (K. H. Brandt 1967, s. 127). Wariant pierwszy posiada ostry obuch, sporadycznie występują również formy z grubszym obuchem. Ze względu na formę przekroju K. H. Brandt (1967, s. 128) wydzielił dalsze odmiany; a: siekiery o przekroju owalnym lub okrągłym oraz b: siekiery, które na jednej, dwóch, trzech lub wszystkich czterech stronach są lekko spłaszczone. Drugi wariant, który pojawia się już w przybrzeżnych kulturach mezolitycznych posiada natomiast tępy obuch o dużej grubości oraz dzwonowaty zarys (K. H. Brandt 1967, s. 127). Oprócz znalezisk ze stanowisk rösseńskich, np. Bochum-Hiltrop (K. H. Brandt 1967), siekiery z ostrym obuchem współwystępują z materiałami innych kultur (np. Cortaillod: V. von Gonzenbach 1949, Tafel VI, 1, 5, 7; Michelsberg: K. Müller-Karpe 1951, Tafel XVII, 41, 42).

OZDOBY

Najbardziej charakterystyczną dla kultury rösseńskiej kategorią ozdób są naramienniki. Najstarsze tego typu ozdoby wiązane są z kulturą starczewską (M. Zapotocka 1984, s. 57). Dla KCWR i wczesnej KCWK charakterystyczne są formy wykonane z muszli *Spondylus*, sporadycznie pojawiają się jednak wykonane z gliny, kości lub poroża² (J. Pavúk 1972, s. 62, Abb. 43). Od późnych faz KCWK i KR rozpowszechnia się typ ozdób wykonanych z marmuru. Nie oznacza to jednak całkowitego zaniku form wykonanych z innych materiałów. Z takich stanowisk, jak Wittmar lub Rössen (K. Pahl 1977, Abb. 66; F. Niquet 1938, Tafel XXXV, 9), datowanych na KR, znane są naramienniki kościane w typie zamkniętym. Ozdoby z poroża odkryto również na stanowisku grupy Hinkelstein w Worms-Rheingewann³, gdzie w czterech kobiecych grobach znaleziono 16 takich przedmiotów (M. Zapotocka 1972, s. 320–321). Do form KR nawiązują znaleziska z poroża odkryte w grobie męskim grupy Gatersleben w Godduli (M. Zapotocka 1984, s. 57). Również ze środowiska lendzielskiego pochodzą podobne wytwory (np. Lengyel, Zengövárkony; M. Wossinsky 1888, Tafel XXI, 162; J. Dombay 1960, Tafel LXVI, 4). Ozdoby gliniane, często ornamentowane liniami rytymi, cechują już KCWR. Na ten okres datowane są znaleziska z Belgii, Francji, Słowacji, Czech oraz południowo-zachodnich Niemiec (M. Zapotocka 1984, s. 57–62). Na tym ostatnim obszarze egzemplarze z gliny znane są z kolejno zajmujących te tereny jednostek kulturowych. Począwszy od wspomnianej już KCWR przez

¹ R. Schindler (1962) zaliczył materiały ze środkowej fazy z Boberg, stan. 15 do KR, uznając je za najbardziej wysunięty na północ punkt osadniczy tej kultury.

² Kategoria naramienników z kości i poroża traktowana jest wspólnie ze względu na fakt, iż opracowania różnych autorów nie są zgodne co do materiału z jakiego wykonane były omawiane przedmioty. F. Niquet (1938) uważa, że na cmentarzysku w Rössen odkryto naramienniki z kości, zaś U. Fischer (1956) uznaje te same przedmioty za wytworzone z poroża.

³ Na stanowisku tym odkryto również naramienniki wykonane z serpentynitu (M. Zapotocka 1972, s. 321). Formy wytworzone z innych skał, np. z łupka, znane są z terenów Francji i Belgii (M. Zapotocka 1984, s. 71).

grupę Hinkelstein (np. Bad Kreuznach; M. Zapotocka 1984, s. 57), Grossgartach (np. Obergrombach; K. Mauser-Goller 1972, Tafel XLVII, 5) aż do KR. Pojedynczy, gliniany egzemplarz odkryto również na eponimicznym stanowisku w Rössen (F. Niquet 1938). Z KCWK łączone są formy znalezione na stanowiskach w południowych Niemczech, obszarze nad-solawskim oraz w Czechach (Münzingen, Heldringen, Skřivany; M. Zapotocka 1984, s. 59–61).

W literaturze, za typowy element KR, uznaje się naramienniki marmurowe w typie zamkniętym⁴ (U. Fischer 1956; H. Behrens 1973, s. 56). Głównym terytorium występowania takich znalezisk są Środkowe Niemcy. Podobna liczba tego typu ozdób znana jest również z terenu Czech (M. Zapotocka 1984). Do tej pory jedynym artefaktem spoza tych obszarów jest fragment marmurowego naramiennika ze stanowiska Berettyóújfalu-Herpály we wschodnich Węgrzech, datowany na kulturę Herpály i traktowany jako prawdopodobny import z Czech (N. Kalicz et al. 1990, s. 149). Na cmentarzysku w Rössen odkryto 16 okazów, w pięciu przypadkach zmarły został wyposażony w dwa egzemplarze, natomiast w pozostałych sześciu grobach, tylko w jeden (F. Niquet 1938). M. Zapotocka (1984, s. 78, 91) uważała, że naramienniki powinny być atrybutem grobów kobiecych, jednak badania antropologiczne przeprowadzone na stanowisku Halberstadt-Pfeffermühle wykazały, iż szkielet z jedną ozdobą należał do dorosłego mężczyzny (D. Kaufmann, O. Kürbis 2002, s. 173). Ze względu na liczebność, omawiana kategoria ozdób została podzielona na trzy grupy (M. Zapotocka 1984, s. 80). Grupa I charakteryzowała się dużymi okazami o średnicy powyżej 90 mm. Dla tego typu dodatkowo wyodrębniono trzy podgrupy o wysokości: a – powyżej 50 mm; b – pomiędzy 30–49 mm oraz c – poniżej 30 mm. Do typu Ia należą formy np.: z Pragi-Troji czy Lovosic, brak natomiast takich form na cmentarzysku w Rössen. Podgrupa Ib zawiera, m.in. materiały z Kolin, Pragi-Djevic oraz Rössen. Duża część ozdób z eponimicznego stanowiska KR należy do podgrupy Ic, której nie wyróżnia się w materiałach czeskich. Grupę II cechuje średnica otworu pomiędzy 70 a 89 mm, wysokość natomiast waha się od 30 do 49 mm. Takie przedmioty odkryto, np.: w Brozany i Bréznie. Przedmioty o średnicy do 70 mm i wysokości do 29 mm uważane są za ozdoby dziecięce i określane są jako grupa III. Formy te identyfikowane są bardzo rzadko, z Czech znany jest jeden egzemplarz z miejscowości Žatec (M. Zapotocka 1984, s. 80). Naramienniki marmurowe miały być produkowane z surowca wydobytego ze złoża nad rzeką Sazavą (M. Zapotocka 1984, s. 87). Niektórzy badacze dopuszczają jednak możliwość lokalnej produkcji w Niemczech Środkowych w rejonie Freibergu (D. Březinová, M. Bukovanská 1984, s. 132). Znaleźiska czeskie datowane są na późną KCWK, a dokładniej na fazę IVa i IVb oraz V, wg M. Zapotockiej. Odkrycia środkowoniemieckie związane są wyłącznie z KR.

W czasie trwania KR, obok takich ozdób jak: naramienniki, paciorki wykonane z różnych materiałów (marmur, kość, muszle) pojawiają się również zawieszki z zębów zwierzęcych i paciorki krążkowe, z których wytwarzano naszyjniki i pasy

biodrowe (F. Niquet 1937, s. 24). Dwie ostatnie kategorie ozdób powszechnie używano w kręgu naddunajskim. Identyczne zawieszki, jak i paciorki krążkowe, znane są ze stanowisk grupy Grossgartach i KR (K. Mauser-Goller 1969, Tafel XLVI, 4; XLVII, 6–8). Zawieszki z kłów dzika często odnotowano także w kulturach Tiszapolgár (np. Csőszhalom; E. Banffy 2007, s. 75) i lendzielskiej (dalej: KL), np. w grobie z Aszod (N. Kalicz 1985). Pasy biodrowe, natomiast, znajdowano na stanowiskach KCWR (A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1970, ryc. 3) i w grobach grupy Hinkelstein (W. Meier-Arendt 1972), KR (F. Niquet 1938, Tafel XIV, 26, 6) oraz głównie z kultury Tiszapolgár (I. Bognár-Kutzián 1963, s. 163) i KL (B. Novotný 1950, N. Kalicz 1985). Jednak najbogatsze pasy biodrowe zostały odkryte na Kujawach (Ł. Smoczyńska 1953, tabl. I, 7; III, 2; L. Czerniak 1980, ryc. 40; 44; 45); wraz z kościanymi naramiennikami stanowią one jeden z czołowych wyznaczników GBKKL (R. Grygiel 2008, s. 1983).

BRONĀ

Do kategorii broni zaliczane są topory rogowe z poroża jelenia w kształcie litery T (R. Grygiel 2008, s. 1982). Przedmioty te wykonywano ze środkowej części poroża odciętej z obydwóch stron w jednakowej odległości od pierwszego parostka, uciętego przy podstawie (D. Jankowska 1990, s. 137). Topory T – kształtne produkowane były zarówno w środowisku naddunajskim, jak i w strefie wybrzeża Morza Bałtyckiego. Najstarsze znaleziska toporów T-kształtnych związanych ze strefą naddunajską, znane są z kultury Lepenski-Vir (L. Klasen 2004, s. 119–120). Tego typu przedmioty pojawiają się również w kulturze Körös i protolendzielskiej kulturze Sopot (J. Makkay et al. 1996, s. 244–257). Na terenie nadłabskim topory rogowe znane są z osady w Eilsleben, związanej z KCWR (S. Pratsch 2004), późniejsze znaleziska z tego obszaru łączone są natomiast z KR i grupą Gatersleben. Pojedyncze egzemplarze odkrywano były zarówno na osadach, jak w przypadku osady rösseńskiej w Monsheim (P. Reinecke 1909, s. 90–91), jak i w grobach (np. w grobie grupy Gatersleben w Allstedt; K. Kroitzsch 1973, Tafel XIII: 9).

Niezależnie od strefy naddunajskiej, produkcja toporów rogowych rozwinęła się na obszarach południowo-zachodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego. Topory T-kształtne łączono tam z fazą klasyczną kultury Ertebølle, jak i młodszą grupą Lietzow (D. Jankowska 1990, s. 103).

BUDOWNICTWO

Dla obszaru środkowych Niemiec, w czasie trwania KR, w zakresie budownictwa charakterystyczne były chaty o kształtach trapezowatych. Spotykane są tam również przyziemia o kształcie łódkowatym. Trzecia forma: trapezowato-łódkowata stanowi połączenie dwóch poprzednich (A. Hampel 1989, s. 5). Ostatni typ chat był najbardziej rozpowszechniony w KR. Przykładem mogą być domy nr 1, 3, 4 z Aldenhoven (P. Bogucki, R. Grygiel 1981, s. 59–70) lub dom nr 2 z Bochum-Hiltrop (K. H. Brandt 1960, s. 418). Taki typ domów pojawia się już w grupie Grossgartach, np. na osadzie w Hambach (A. Hampel 1989) oraz w późnej KCWK (Zwenkau-Harth: F. Schlette

⁴ Znany jest jeden naramiennik marmurowy w typie otwartym z końcami zaopatrzonymi w otwory odkryty na stanowisku Oberweierstedt w grobie nr 90. Pierwotnie był to naramiennik w typie zamkniętym, który w wyniku uszkodzenia został przystosowany do dalszego użytkowania (D. Kaufmann, O. Kürbis 2002, s. 161, Abb. 3).

1958, s. 3). Podobnie datowane są domy o zarysie łódkowatym, które najczęściej łączone są z grupą Grossgartach (Schwanfeld: J. Lünning 1984, s. 31; Hambach: A. Hampel 1989), rzadziej natomiast z KR i KCWK. Równie często, jak formy trapezowato-łódkowate, na stanowiskach KR odkrywane są chaty o zarysie trapezowatym (dom nr 2 z Aldenhoven: P. Bogucki, R. Grygiel 1981, s. 63–65; dom nr 2 z Deiringsen-Ruploh: A. Hampel 1989). Podobne formy budynków znane są z terenów Francji i Belgii z grup Villeneuve St. Germain i Blicquy (A. Hampel 1989) oraz z obszaru zajmowanego przez późną KCWK (np. Zwenkau-Harth: F. Schlette 1958, s. 3; Libenice, Pavlov: E. Kazdová 2001, s. 83–85) i GBKKL (Brześć Kujawski, st. 4: P. Bogucki, R. Grygiel 1986, fig. 3). Do tego typu chat można zaliczyć również domostwa późnej KL z południowych obszarów, np. z Brezna (I. Pleinerowa 1984, s. 9–20), czy z Veszprém (J. Regenye 2007, fig. 4). W grupie Grossgartach natomiast, typ domów o zarysie trapezowatym był nieznan (A. Hampel 1989, s. 5).

Charakterystyczne dla długich domów KR były ściany wykonane ze słupów umieszczanych w rowku fundamentowym. Konstrukcja tych domostw była dwurzędowa, gdzie wewnętrzny rząd podpór znajdował się w rowku, zewnętrzny natomiast składał się z samych słupów (A. Hampel 1989, s. 7). Taką konstrukcję posiadały, np. chaty z Aldenhoven (P. Bogucki, R. Grygiel 1981, s. 59–70), Bochum-Hiltrop, czy Deiringsen-Ruploh (A. Hampel 1989). Sporadycznie stosowano do budowy domów również konstrukcję opartą o pojedynczy rząd słupów. Takie rozwiązanie zastosowano, m.in. w Bochum-Laer oraz Deiringsen Ruploh przy budowie domu nr 3 (A. Hampel 1989). Analogiczny układ ścian z jednym rzędem słupów znany jest z grupy Grossgartach (Bochum-Kirchenharpen: A. Hampel 1989). Rowek fundamentowy stosowano również w czasie trwania grupy Grossgartach (np. Hambach: A. Hampel 1989), gdzie upowszechniono typ konstrukcji z dodatkowym, wzmacniającym rzędem słupów, podobny do chat KR. W KCWK również stosowano rowki, jednak nie dookolne, jak w poprzednich przypadkach. W Zwenkau-Harth fragment rowka odnotowano w części południowo-zachodniej, natomiast pozostała część domu oparta została na podwójnych rzędach słupów (F. Schlette 1958). Dookolny rowek był również elementem charakterystycznym dla budownictwa GBKKL (P. Bogucki, R. Grygiel 1981, s. 71–72).

Obok domów, których długość wahała się pomiędzy 20 a ok. 65 m (Bochum-Hiltrop) z obszaru zajmowanego przez KR, znane są również mniejsze budowle. Charakteryzowały się one konstrukcją ścian bocznych opartą na słupach umieszczonych w dołach, w dużej odległości od siebie. Miały ok. 10 m długości, a ich wnętrze często podzielone było na trzy części.

Formy takie odkryto, m.in. w Wahlitz, Goldberg oraz Velkich Pavlovicach (F. Schlette 1958, Tafel 40–42).

OBRZĄDEK POGRZEBOWY

Charakterystyczne dla ugrupowania środkowoniemieckiego KR były pochówki szkieletowe w jamach. Zmarły ułożony był w pozycji skurczonej na prawym boku (np.: w Rössen: F. Niquet 1938; Oberwiederstedt: D. Kaufmann, O. Kürbis 2002, s. 170). Groby orientowano głównie na osi północ-południe (np. grób nr 26, 28, 29, 31, 33, 83, II, III, IV z Rössen) lub rzadziej wschód-zachód (np. groby nr 30 i 35 z Rössen). W pojedynczych przypadkach groby przykrywano płytami kamiennymi lub obstawiano kamieniami. Konstrukcje kamienne znajdowały się, np. w grobach nr I i III w Rössen oraz na cmentarzyskach w Hindenburg i Erfurt, gdzie czaszki umieszczono na kamiennej płycie (F. Niquet 1937, s. 41). Do wyjątkowych należą również pochówki w pozycji wyprostowanej na plecach lub na brzuchu (J. Lichardus 1976, s. 34–35).

W przeciwieństwie do środkowoniemieckiego ugrupowania, na obszarze południowo-zachodnich Niemiec występują pochówki szkieletowe w pozycji wyprostowanej. Podobieństwo ceramiki, narzędzi kamiennych, broni, a także reguł budownictwa sprawia, że to właśnie obrządek pogrzebowy jest elementem różnicującym obydwie grupy terytorialne KR (J. Lichardus 1976, s. 139). Tradycja chowania zmarłych w pozycji wyprostowanej na południowo-zachodniemieckich obszarach wywodzi się jeszcze z grupy Hinkelstein, skąd przyjęła ją grupa Grossgartach. Świadczą o tym odkrycia na cmentarzyskach Hinkelstein-Grossgartach w Trebur z 137 pochówkami, Jechtingen z 105 pochówkami (R. Dehn 1975, s. 25), czy Riegel z 5 pochówkami (R. Dehn 1987, s. 25–27). Według J. Lichardusa (1976, s. 139), zwyczaj chowania zmarłych w pozycji skurczonej został przejęty ze środowiska KCWK w wyniku asymilacji części ludności zamieszkującej tereny środkowych Niemiec. Zarówno ułożenie, jak i orientacja zmarłego, było identyczne w KR i KCWK. Jedyną różnicą są groby ciałopalne, które były powszechne w KCWK, brak ich natomiast w środowisku rösseńskim. Groby ciałopalne odnotowano wprawdzie na cmentarzysku w Rössen, jednak wraz z materiałami grupy Gatersleben (np. groby nr: 32, 34, 57, 66–72; J. Lichardus 1976). Obok grobów ciałopalnych dla grupy Gatersleben charakterystyczne są również groby szkieletowe w pozycji skurczonej (np. Rössen – groby nr: 5, 7, 11, 28, 83). Z reguły zmarły ułożony był na linii północ-południe, na prawym, bądź lewym boku (D. Kaufmann 1976, s. 70).

3. WYSZCZEGÓLNIENIE CECH RÖSSEŃSKICH

Z zebranych informacji wynika, że cechami, które jednoznacznie na gruncie ceramiki można uznać za rösseńskie, należy przede wszystkim kulistodenność naczyń. Charakterystyczne zdobienie w postaci nakłuć wykonanych podwójnym stemplem oraz dywanowy ornament na powierzchni naczyń również bezspornie należy do specyfiki omawianej kultury.

Dodatkowo, za reprezentatywne dla późnej KR, można uznać zdobienie w postaci ściegu bruzdowego, który często łączony był z innymi technikami zdobniczymi. Szczególną cechą jest także upowszechnienie się marmurowych naramienników oraz chat o trapezowatym zarysie.

4. ANALIZA MATERIAŁÓW Z NIŻU POLSKI O CECHACH RÖSSEŃSKICH

Problematyka kontaktów społeczności zamieszkujących tereny nadłabskie i nadsolawskie i ludności zasiedlającej Niż Polski w 2. połowie V tys. BC rozpatrywana była początkowo przy okazji dyskusji nad genezą i rozwojem grupy górowskiej. Podstawą do polemiki stały się odkrycia i ustalenia uczonych niemieckich. Po raz pierwszy nazwa grupy górowskiej została użyta przez C. Umbreita (1937, s. 177–180). Charakterystyczne dla takich zespołów miało być karbowanie krawędzi i poziome pasma lub naprzemianległe podwójne rzędy nakłuc lub dołków. Zespół takich cech skłonił autora do uznania przynależności tej grupy do kultur wstęgowych. Bardziej szczegółowo rozpatrzył tę tematykę K. Raddatz (1956, s. 27), który na podstawie analizy stylistyki oraz morfologii naczyń połączył grupę górowską z kulturą rösseńską, a ściślej rzecz biorąc uznał ją za wschodnią fację tej kultury. Ustalenia te zostały przyjęte również przez innych badaczy niemieckich (B. Gramsch 1960, s. 28–33; H. Behrens 1961, s. 178).

W 1971 roku do dyskusji dołączył T. Wiślański (1971, s. 104), który potraktował grupę górowską jako samodzielną jednostkę, która powstała na bazie późnej KCWK pod wpływem KR z jednej strony i GBKKL, z drugiej⁵. Z tymi ustaleniami nie zgadzał się W. Wojciechowski (1974, s. 516–518), który wykazał, że zarówno formy, jak i zdobnictwo górowskie nie mogły wywodzić się ze środowiska KCWK. Odrzucał również hipotezę o jednoczasowości niezależnie wykształconej grupy górowskiej i mieszanych zespołów kłuto-lendzielskich. Materiały grupy górowskiej łączył z GBKKL, zaś jej regionalne odrębności tłumaczył oddziaływaniami z KCWK i grupy jordanowskiej. Tego samego zdania była O. Prus (1977, s. 82), która zebrała i przeanalizowała dyskusyjne wówczas materiały z zachodniej Polski.

Zaakcentowanie zachodniego kierunku wpływów w materiałach z Niżu Polski przyczyniło się do szczegółowej analizy zagadnienia wpływów rösseńskich. Kwestią tą zajął się L. Czerniak (1979). Na podstawie garncarstwa, kamieniarstwa, reguł budownictwa oraz ozdób, podjął próbę określenia cech rösseńskich pojawiających się w materiałach z dorzecza Odry i Wisły oraz interpretacji tego zjawiska. Autor uważał, że recepcja wzorców rösseńskich miała jedynie charakter pośredni i nie wiązała się z translokacją ludności, co zgadza się z ogólną opinią autora na temat neolityzacji, wykluczając istnienie drugiej fali napływu ludności i kolonizacji Niżu Polski (L. Czerniak 1979, s. 128; 1980, s. 162). Obydwa zjawiska wiązał raczej z przepływem jedynie niektórych cech, które w nowych warunkach podlegały przyswajaniu, ale także pewnym transformacjom. Dopuszczał jednak możliwość pojawienia się importów z innych środowisk, jak np. w przypadku siekier kamiennych. Poglądy te skrytykował R. Grygiel (1984, s. 198–199), który znaleziska powyższych narzędzi łączył z krótkotrwałym pobytem grup ludności (tzw. faza taktyki rozwoju osadnictwa). Opinię taką podtrzymał również w swojej nowszej pracy (R. Grygiel 2004, s. 615, 632).

Odkrycie w ostatnich latach ważnych stanowisk, na których zidentyfikowano materiały o cechach rösseńskich (M. Rybicka, J. Wysocki 2004; J. Wierzbicki 2006; O. Felczak 2007), stało się bodźcem do ponownego rozpatrzenia tego problemu. Nowe materiały wskazują, że wpływy KR na terenie Niżu krzyżują się nie tylko z oddziaływaniami KPCW, ale także pojawiają się w otoczeniu zedmarskim czy ertebøllskim (M. Rybicka, J. Wysocki 2004, s. 105–107; W. Gumiński 2011, s. 151–155; L. Czerniak 2008, s. 71–82).

S. Rzepecki (2004) zwrócił uwagę na wpływy KR na Niż Polski przy okazji rozpatrywania genezy KPL. Temat ten podjął również L. Czerniak (2008, s. 72) sugerując, że „(...) kultura rösseńska w swych relacjach z KPCW mogła zainicjować długotrwałe a później jeszcze bardziej znaczące zorientowane równoleżnikowo relacje interregionalne między kujawską KPL i bretońską kulturą Cerny”. Wątpliwości, co do jednoznacznego traktowania pochodzenia megalitów wyrażał M. Nowak (2009, s. 488–489), który podkreślił lukę czasową pomiędzy pojawieniem się grobowców typu *Passy* (S. Rzepecki 2006, s. 78) w kulturze Cerny i bezkomorowych grobowców kujawskich w KPL oraz brak pozostałości po domniemanej migracji.

Zarysowany stan badań wskazuje na wieloaspektowość możliwych związków KR ze społecznościami zamieszkującymi dorzecze Odry i Wisły w 2. połowie V tys. BC. Ostatnie odkrycia na Niżu Polski licznych źródeł łączonych z wpływami rösseńskimi dają podstawy do ponownej oceny znaczenia kontaktów GBKKL ze środowiskiem solawsko-nadłabskim.

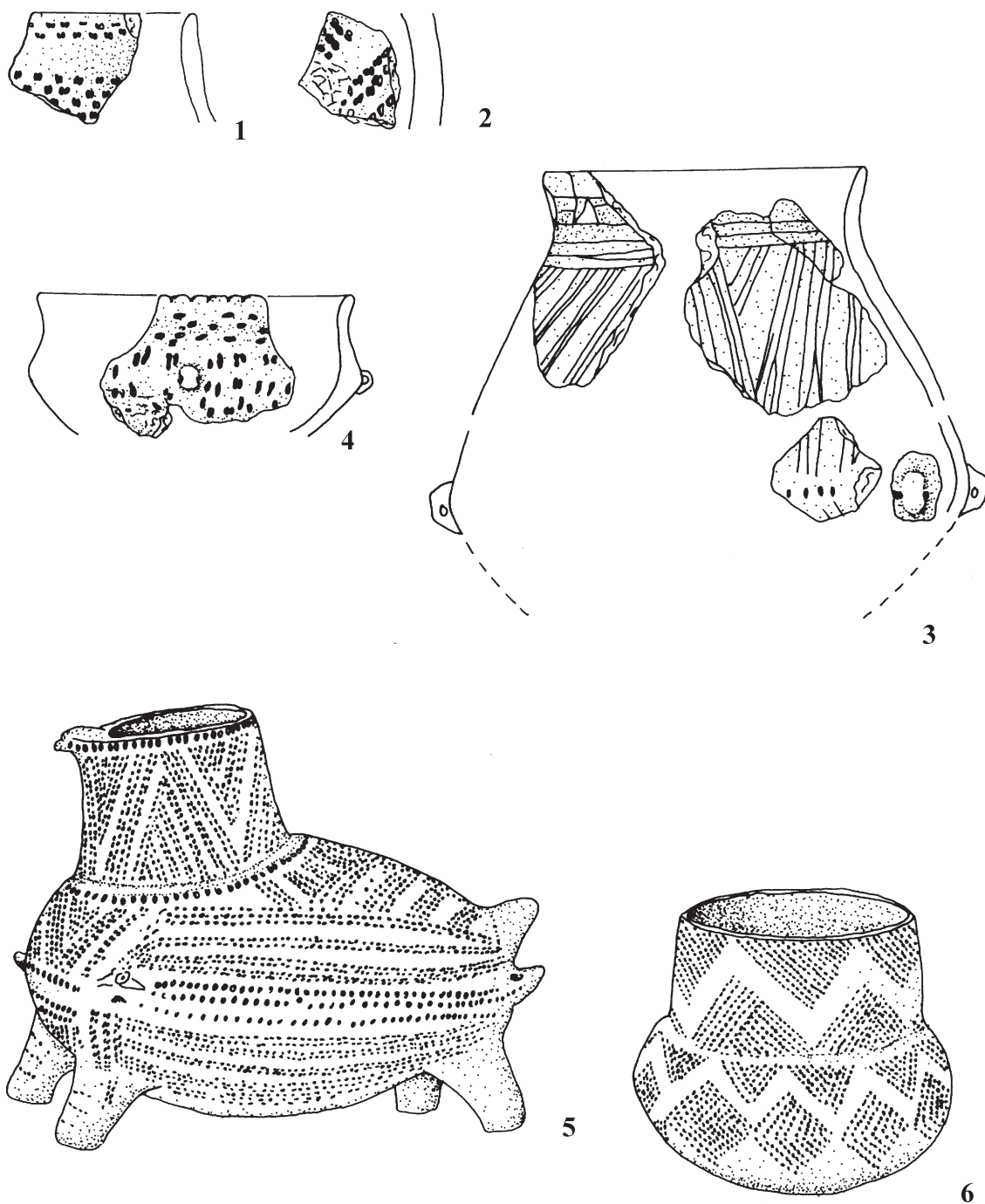
CERAMIKA

Wpływy ze środowiska rösseńskiego na Niżu Polski są najłatwiej rozpoznawalne w materiale ceramicznym, z jednej strony dlatego, iż jest to najbardziej dostępne źródło, z drugiej zaś, jest to najlepszy nośnik symbolicznie zakodowanej informacji. Akcentuje lokalne różnice, rejestruje rozwój i zmiany zachodzące w systemie kulturowym oraz wychwytuje nowe, egzotyczne trendy. Źródło to, badane zarówno pod kątem stylistyki, jak i morfologii, może wskazywać na system więzi między KR a współegzystującymi kulturami obecnymi na Niżu Polski.

Zdobnictwo naczyń

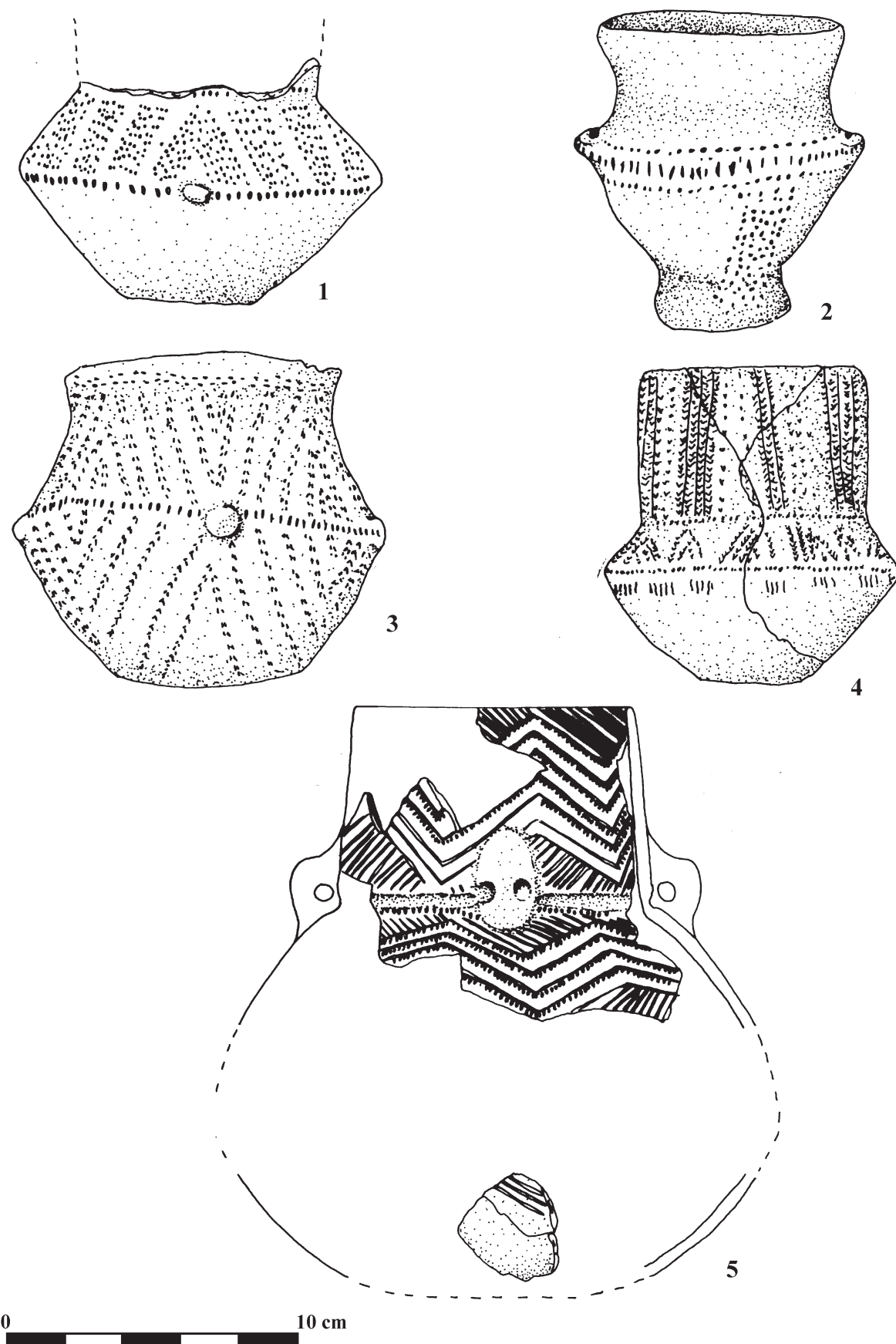
L. Czerniak w swojej najnowszej pracy (2008) na temat wpływów KR podkreślił iż, jedyną cechą stylistyczną, którą w pełni można uznać za „typowe” zdobnictwo rösseńskie jest ornament podwójnego stempla w układzie płaszczyznowym odkryty na ceramice ze stanowiska 20 w Konarach (L. Czerniak 1978, ryc. 3a) (tabl. I, 1). Zdobnictwo tego typu rozwija się na terenie macierzystym od wczesnej fazy KR (F. Niquet 1937, tabl. VI, VII, VIII). Do materiałów z Konar nawiązuje ceramika z obiektu 4 w Firlusie, st. 8 (R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 3: 4–5) (tabl. III, 1, 2), dla której również charakterystyczne jest dywanowe zdobienie powierzchni ornamentem kłutym. Układ podwójnych głębokich nakłuc znany jest dodatkowo ze stanowiska w Węgiercach (L. Czerniak 1980, ryc. 19: 9) (tabl. I, 4), datowanego na fazę IVa KCWK

⁵ Podobne podejście prezentował również K. Siuchniński (1972, s. 35), zwracając uwagę na pokrewieństwa grupy górowskiej z KR, GBKKL oraz KCWK, a także uznając jej niezależność.

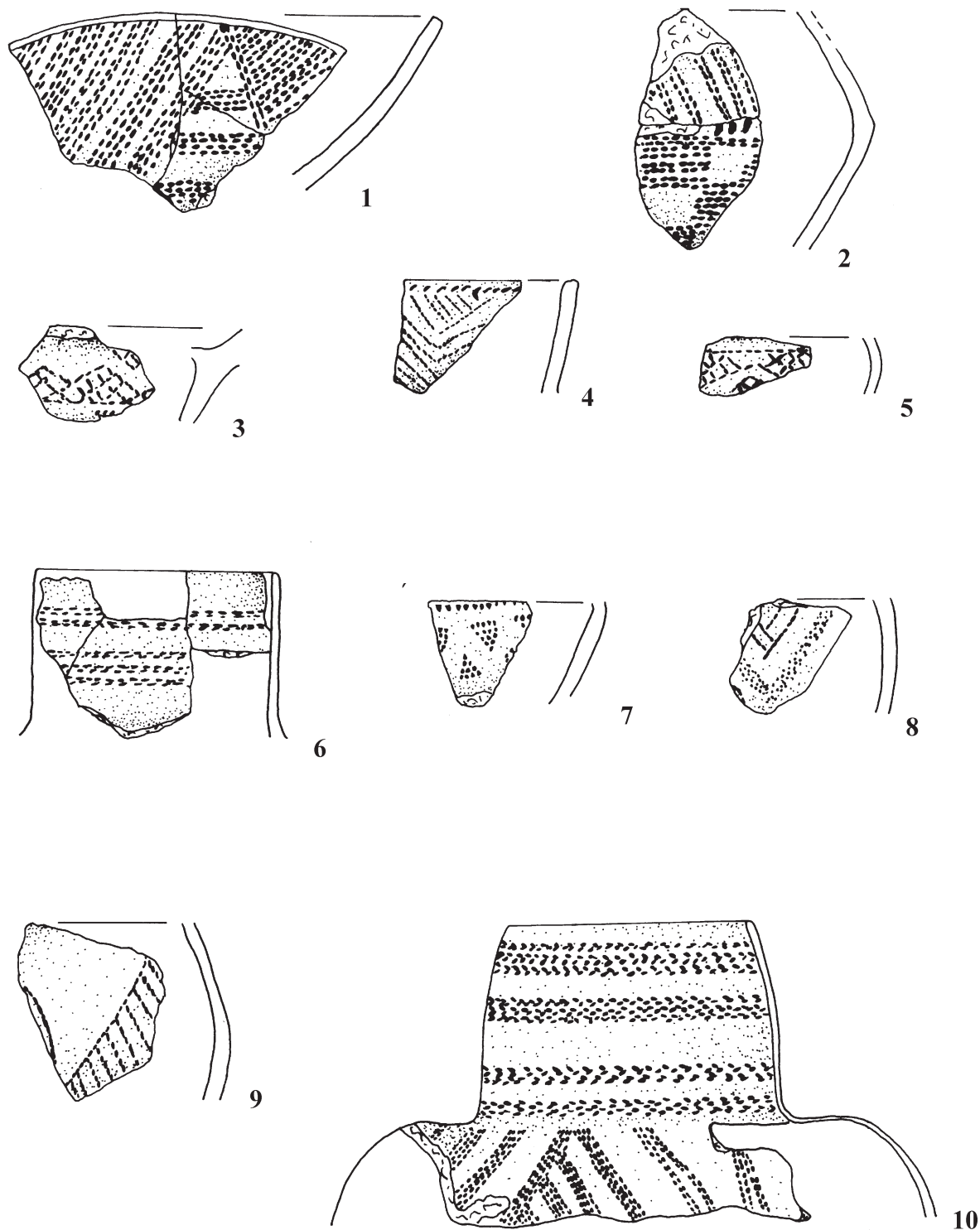
Tabl. I. Ceramika. Konary, stan. 20 (1, 2), Poznań-Dębiec, stan. 1 (3), Węgierce, stan. 12 (4), Dobre, stan. 4 (5, 6) (wg L. Czerniak 1978, ryc. 3: a, b; 1979, ryc. 2: b; 1980, ryc. 19: 9; 17: 3, 5)

Taf. I. Keramik. Konary, Fst. 20 (1, 2), Poznań-Dębiec, Fst. 1 (3), Węgierce, Fst. 12 (4), Dobre, Fst. 4 (5, 6) (nach L. Czerniak 1978, Abb. 3: a, b; 1979, Abb. 2: b; 1980, Abb. 19: 9; 17: 3, 5)

Tabl. II. Ceramika. Karsko (1), Mierzyn (2), Pyszczę (3), Sitno (4), Inowrocław-Mątwy, stan. 5 (5) (wg L. Czerniak 1979, ryc. 2: c, d, e, f; L. Czerniak, A. Koško 1980, ryc. 9)

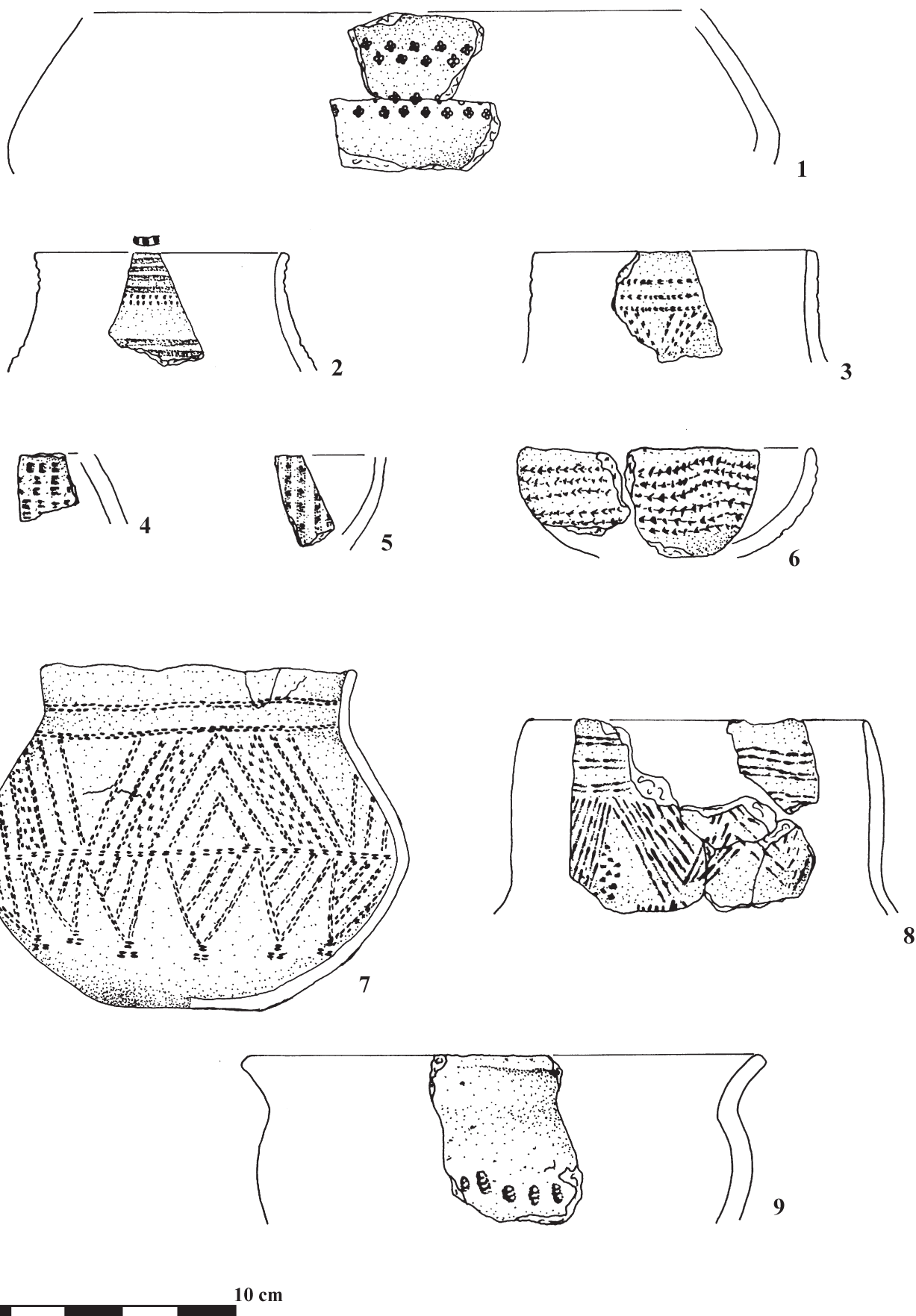
Taf. II. Keramik. Karsko (1), Mierzyn (2), Pyszczę (3), Sitno (4), Inowrocław-Mątwy, Fst. 5 (5) (nach L. Czerniak 1979, Abb. 2: c, d, e, f; L. Czerniak, A. Koško 1980, Abb. 9)

0 10 cm

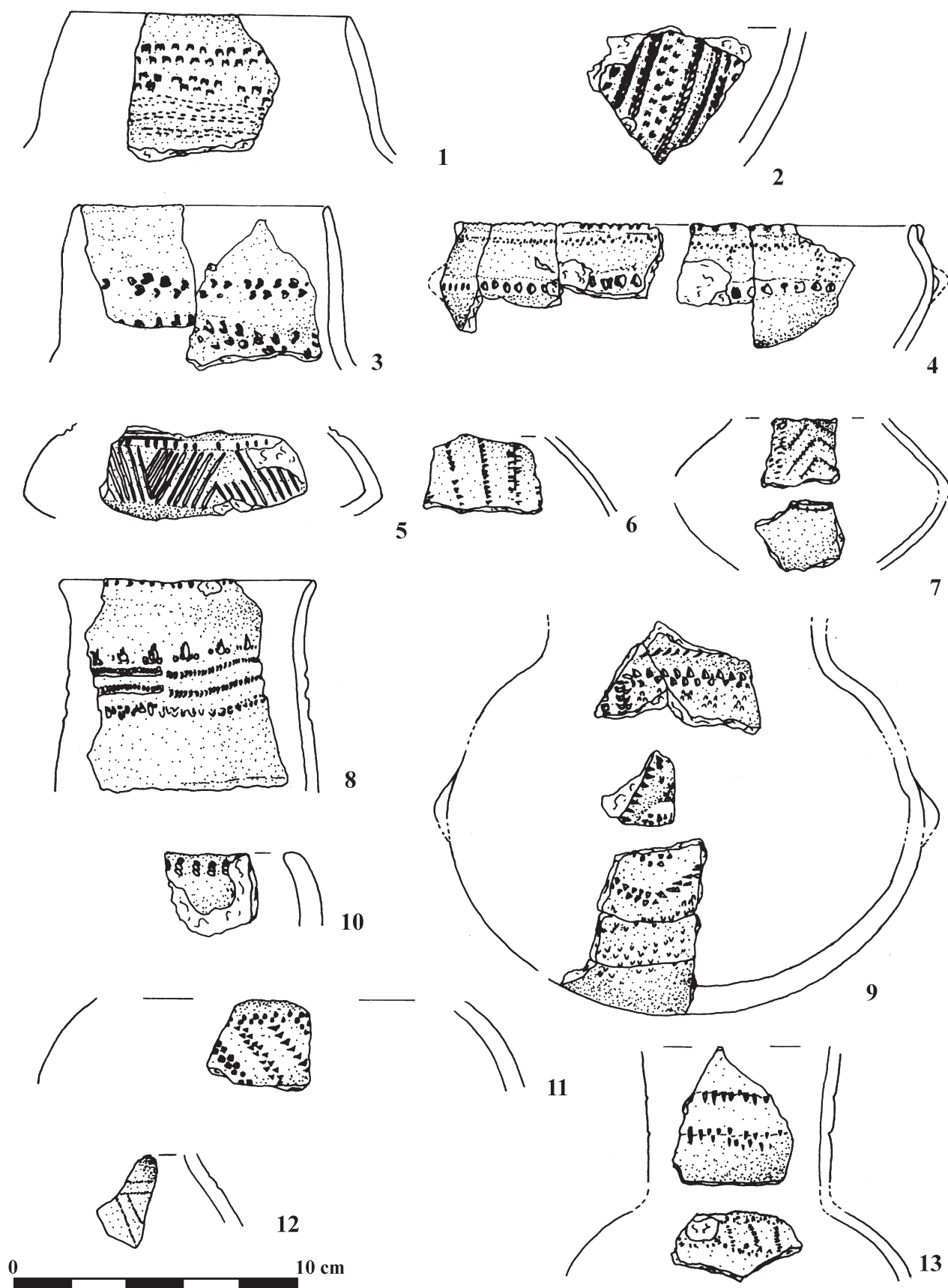
Tabl. III. Ceramika. Firlus, stan. 8 (1, 2), Boguszewo st. 43b (3–5), Radzyń Wieś (6–10) (wg R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 3: 4, 5; ryc. 4: 2, 7, 8; 7: 2, 10; 6: 4, 6, 7)

Taf. III. Keramik. Firlus, Fst. 8 (1, 2), Boguszewo st. 43b (3–5), Radzyń Wieś (6–10) (nach R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, Abb. 3: 4, 5; Abb. 4: 2, 7, 8; 7: 2, 10; 6: 4, 6, 7)

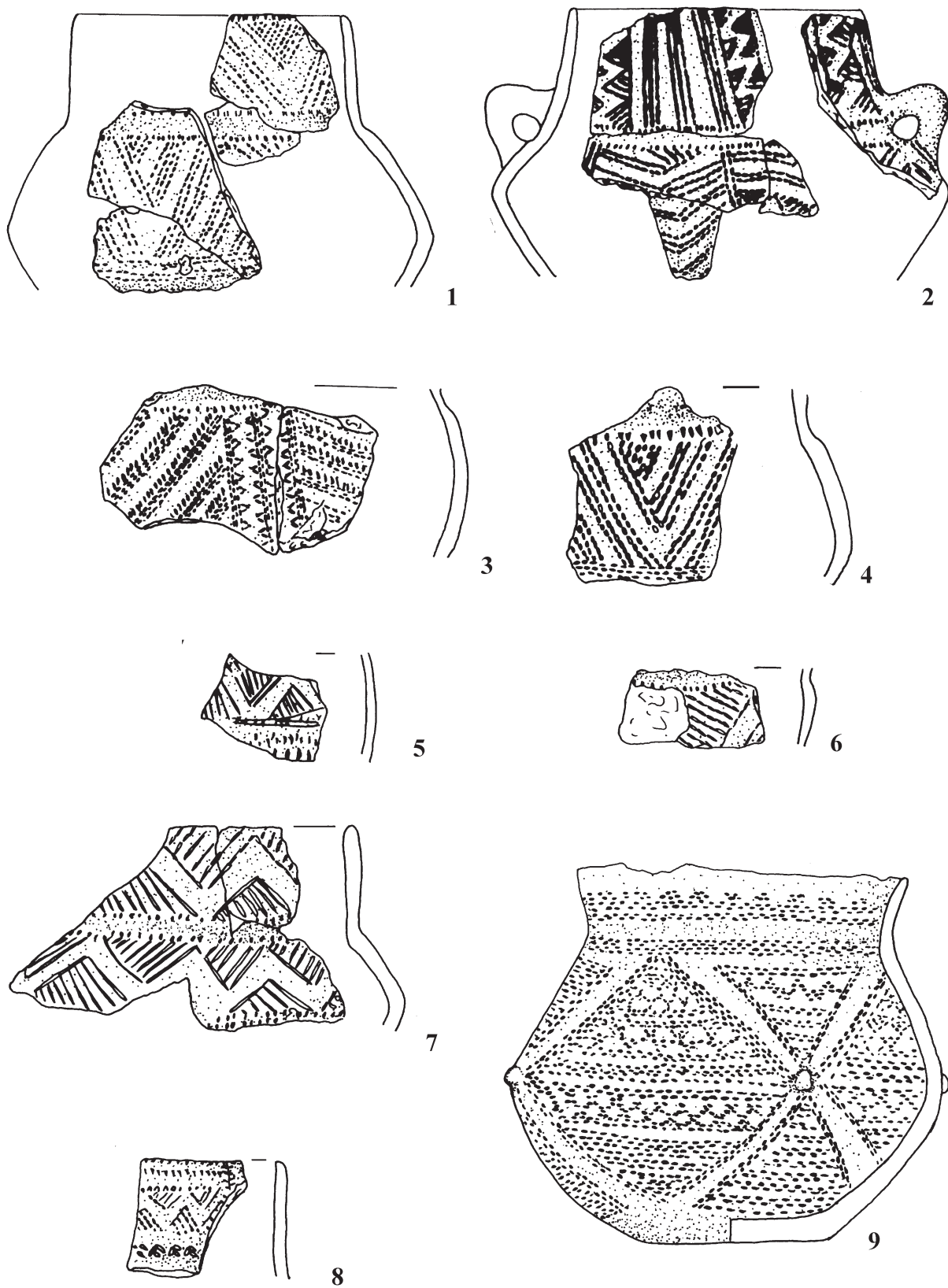
Tabl. IV. Ceramika. Brześć Kujawski, stan. 4 (1), Brześć Kujawski, stan. 5 (2, 3, 4, 5, 7), Miechowice, st. 4 (6, 8, 9) (wg R. Grygiel 2008, ryc. 11: 7; ryc. 4: 1, 2, 3, 6; 5: 3; 903: 1; 873: 1, 3)

Taf. IV. Keramik. Brześć Kujawski, Fst. 4 (1), Brześć Kujawski, Fst. 5 (2, 3, 4, 5, 7), Miechowice, Fst. 4 (6, 8, 9) (nach R. Grygiel 2008, Abb. 11: 7; Abb. 4: 1, 2, 3, 6; 5: 3; 903: 1; 873: 1, 3)

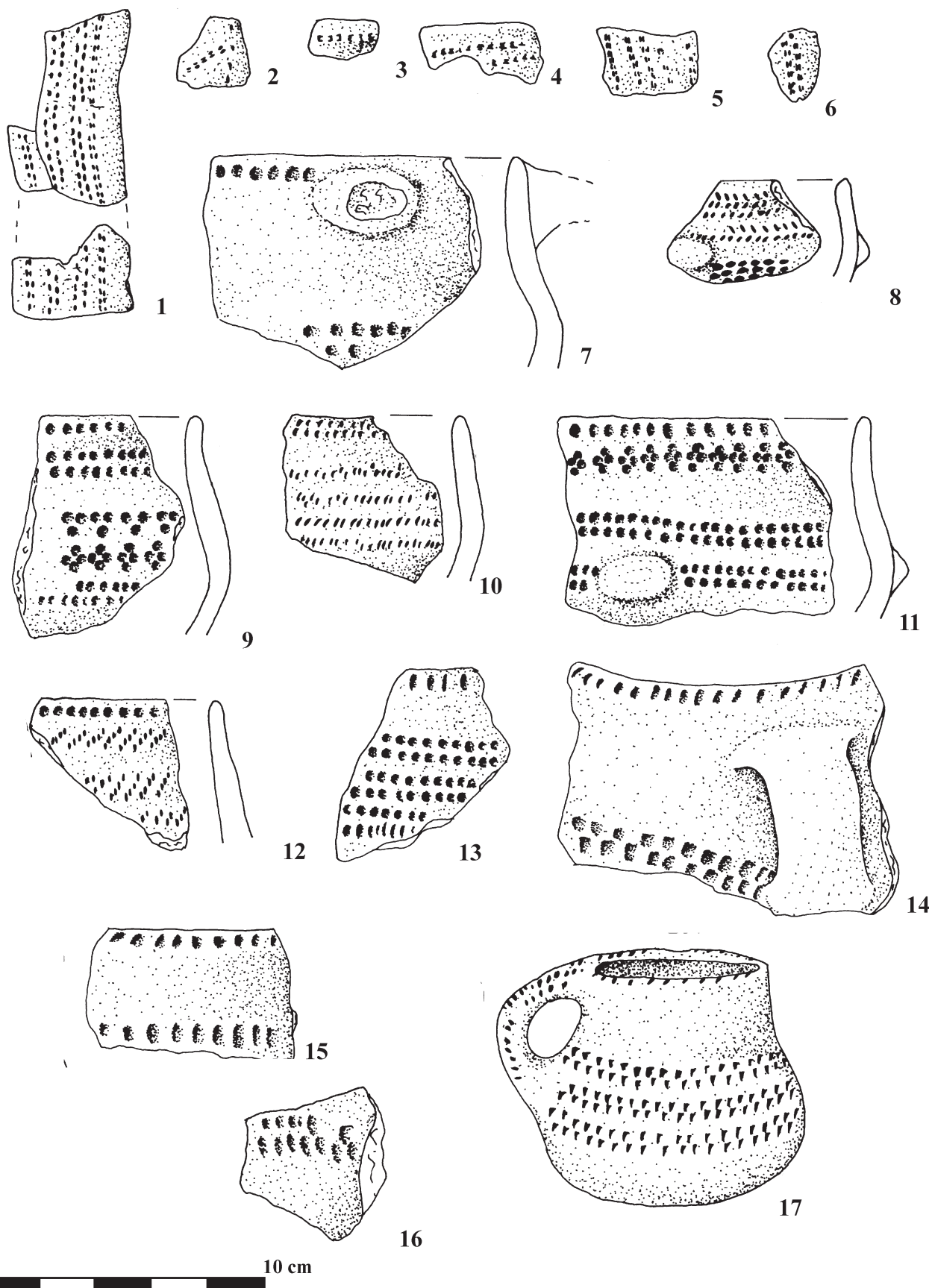
Tabl. V. Ceramika. Miechowice stan. 4a (1–3), Osłonki, stan. 1 (4–9, 13), Gustorzyn, stan. 1 (10–12) (wg R. Grygiel 2008, ryc. 966: 1, 4, 5; 465: 2; 409: 1, 2, 9; 450: 5; ryc. 327: 1, 2; 340: 1, 2)

Taf. V. Keramik. Miechowice Fst. 4a (1–3), Osłonki, Fst. 1 (4–9, 13), Gustorzyn, Fst. 1 (10–12) (nach R. Grygiel 2008, Abb. 966: 1, 4, 5; 465: 2; 409: 1, 2, 9; 450: 5; Abb. 327: 1, 2; 340: 1, 2)

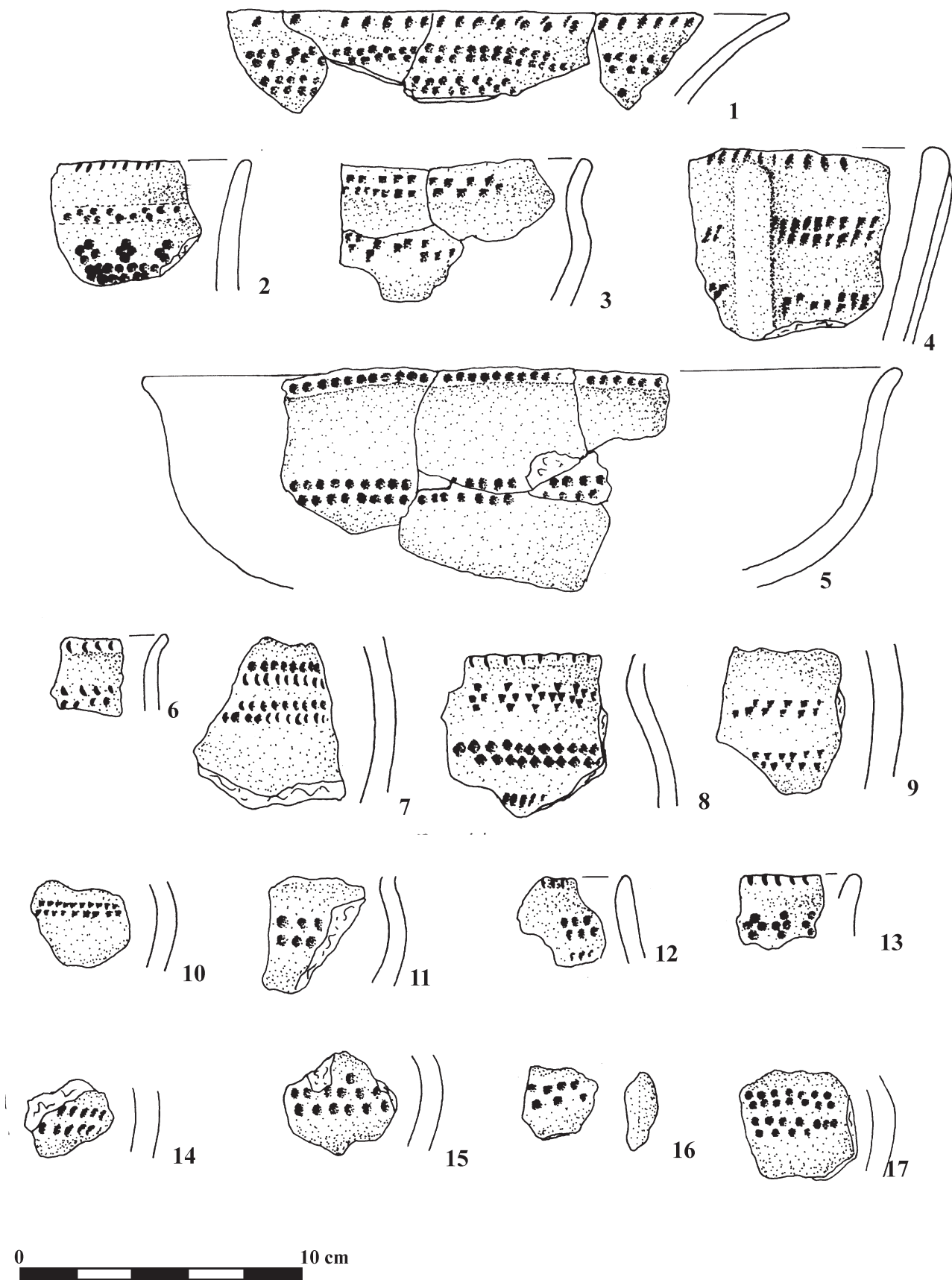
Tabl. VI. Ceramika. Barłożno, stan. 12 (1-8), Brody Pomorskie, stan. 2 (9) (wg H. Paner, M. Fudziński 2001, ryc. 5: i; O. Felczak 2005, ryc. 6: 2, 4, 9, 20; 7: 7; O. Felczak 2007, ryc. 3: b; 4: b, 5: c)

Taf. VI. Keramik. Barłożno, Fst. 12 (1-8), Brody Pomorskie, Fst. 2 (9) (nach H. Paner, M. Fudziński 2001, Abb. 5: i; O. Felczak 2005, Abb. 6: 2, 4, 9, 20; 7: 7; O. Felczak 2007, Abb. 3: b; 4: b, 5: c)

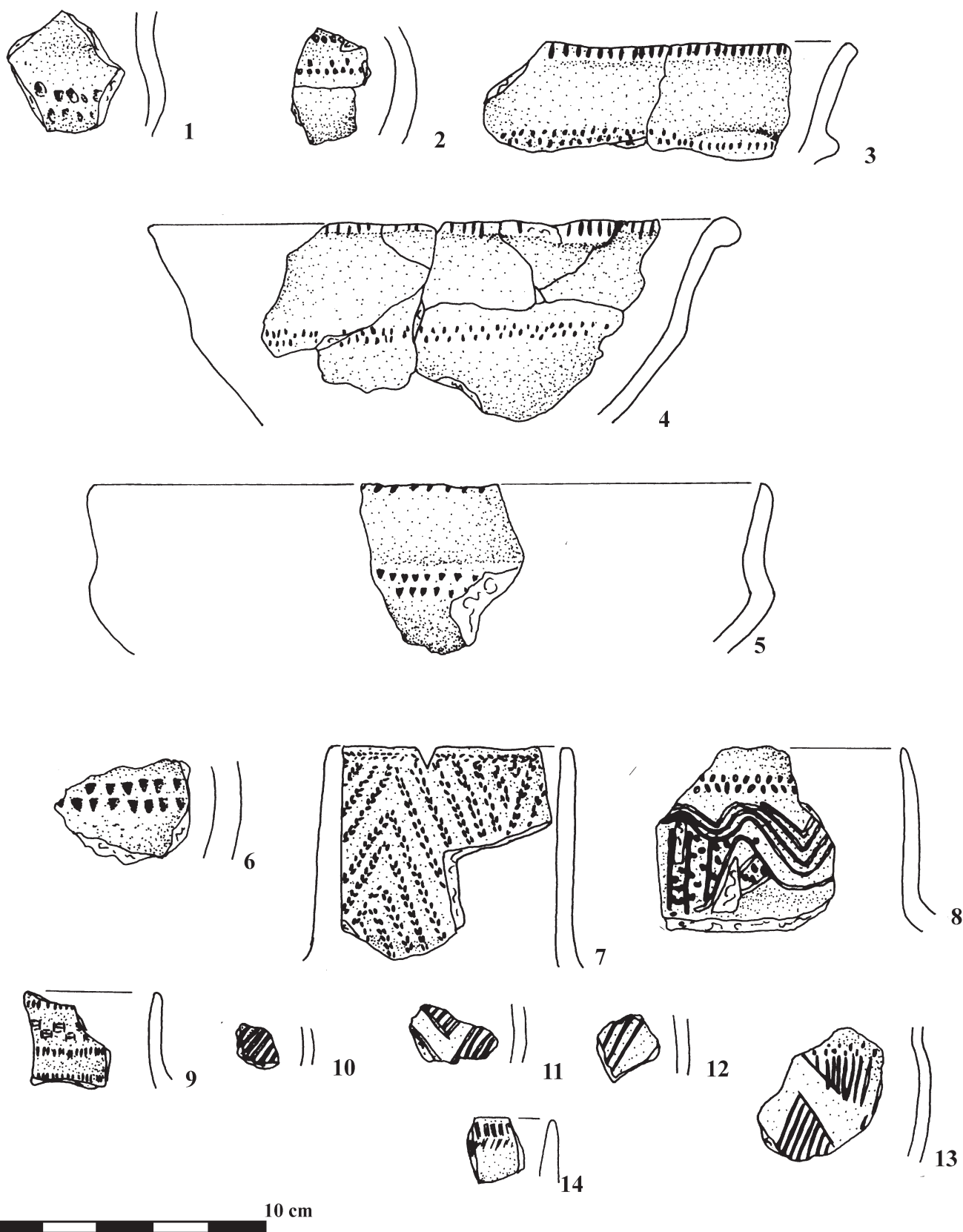

Tabl. VII. Ceramika. Czarnowo, stan. 10 (1-6), Góra (7-13), Pyrzyce (14-16), Kozów (17) (wg O. Prus 1977, ryc. 4: b, e, f, g, k, l; 4: o, r-w; 5: q, r, u; 6: a, b, c, d, f, i, o, p, q, r; 5: c)

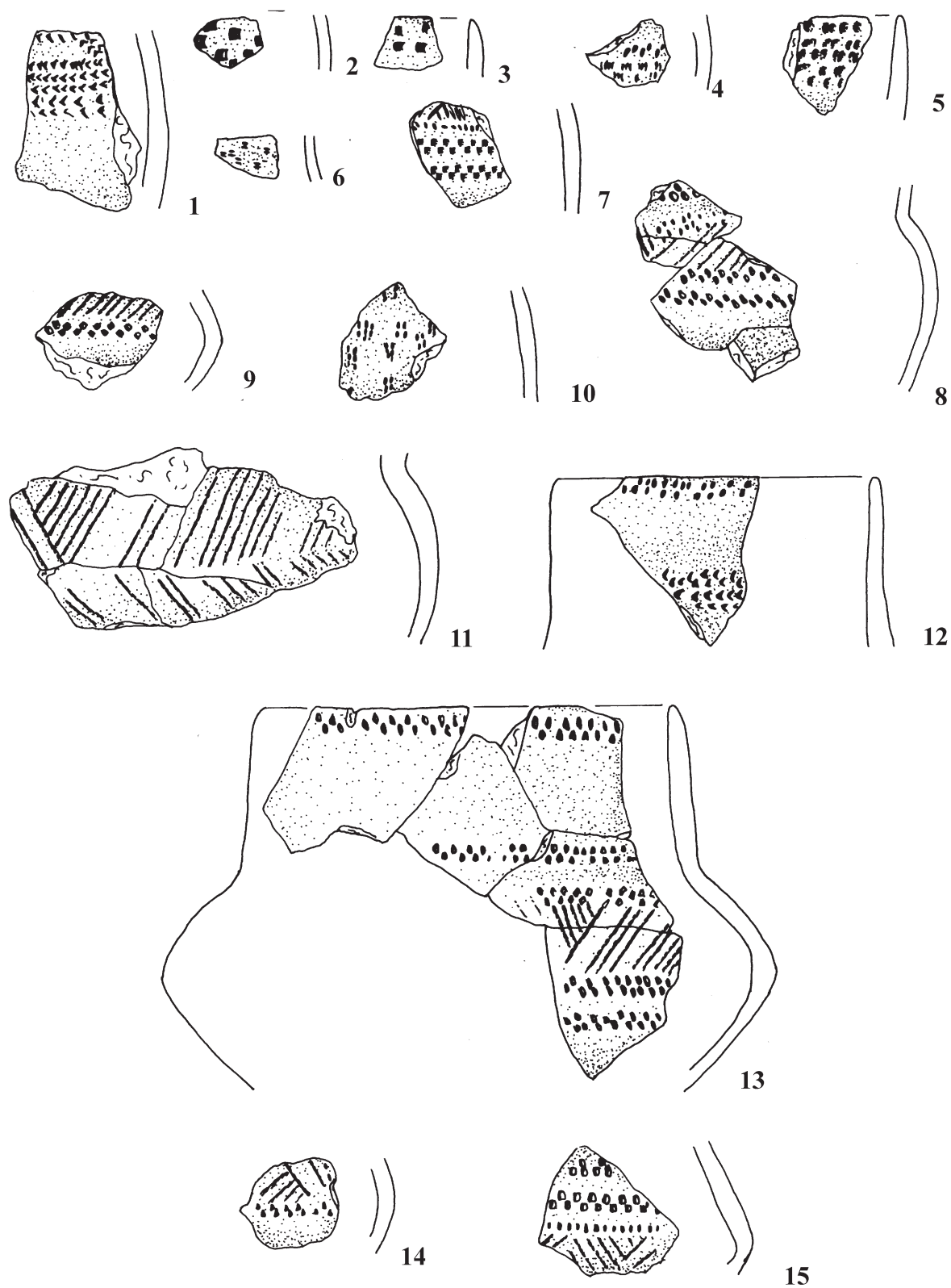
Taf. VII. Keramik. Czarnowo, Fst. 10 (1-6), Góra (7-13), Pyrzyce (14-16), Kozów (17) (nach O. Prus 1977, Abb. 4: b, e, f, g, k, l; 4: o, r-w; 5: q, r, u; 6: a, b, c, d, f, i, o, p, q, r; 5: c)

Tabl. VIII. Ceramika. Siciny (1–10), Tarpno (11–15), Zbąszyń (16, 17) (wg O. Prus 1977, ryc. 6: a, b, c, d, f, i, o, p, q, r; 6: s–w; 6: z, ż)
Taf. VIII. Keramik. Siciny (1–10), Tarpno (11–15), Zbąszyń (16, 17) (nach O. Prus 1977, Abb. 6: a, b, c, d, f, i, o, p, q, r; 6: s–w; 6: z, ż)

Tabl. IX. Ceramika. Nowy Dwór (1, 2, 14); Kościelec Kujawski, stan. 16 (3, 4), Racot (5, 6); Grudziądz-Wielkie Tarpno (7-9), Międzyrzecz (10-13), Konary, st. 1 (15) (wg M. Rybicka, S. Rzepecki 2001, ryc. 1: 11, 12, 13; L. Czerniak 1979b, ryc. 11: c, e; L. Czerniak 2002, ryc. 5: 1, 5: 11; M. Kurzyńska, W. Sosnowski 2009, ryc. 1: 3; 2: 2, 6; J. Wierzbicki 2006, ryc. 11: 36-39; R. Grygiel 2008, ryc. 1011: 2) Taf. IX. Ceramika. Nowy Dwór (1, 2, 14); Kościelec Kujawski, Fst. 16 (3, 4), Racot (5, 6); Grudziądz-Wielkie Tarpno (7-9), Międzyrzecz (10-13), Konary, Fst. 1 (15) (nach M. Rybicka, S. Rzepecki 2001, Abb. 1: 11, 12, 13; L. Czerniak 1979b, Abb. 11: c, e; L. Czerniak 2002, Abb. 5: 1, 5: 11; M. Kurzyńska, W. Sosnowski 2009, Abb. 1: 3; 2: 2, 6; J. Wierzbicki 2006, Abb. 11: 36-39; R. Grygiel 2008, Abb. 1011: 2)

Tabl. X. Ceramika. Dąbki, stan. 9 (1), Równina Dolna, stan. III (2-15) (wg J. Ilkiewicz 1989, ryc. 6: 2; M. Rybicka, J. Wysocki 2004, ryc. VI: 2-5, 7, 12-16; tabl. II: 1, 2, tabl. IX: 4, 6)

Taf. X. Keramik. Dąbki, Fst. 9 (1), Równina Dolna, Fst. III (2-15) (nach J. Ilkiewicz 1989, Abb. 6: 2; M. Rybicka, J. Wysocki 2004, Abb. VI: 2-5, 7, 12-16; Taf. II: 1, 2, Taf. IX: 4, 6)

oraz z Równiny Dolnej (M. Rybicka, J. Wysocki 2004, tabl. II: 1; VI: 2–5, 7, 12–13, 15) (tabl. X, 2–8, 10, 12). Ceramikę zdobioną głębokimi odciskami stempla w układzie dywanowym w połączeniu ze ściegiem bruzdowym znaleziono, np. na stanowisku Felhow (C. Umbreit 1937, s. 172, tabl. 53). Kombinacje linii rytych o cechach ściegu bruzdowego i nakłuć rösseńskich często odnotowywano na stanowiskach GBKKL. Na stanowisku 1 w Konarach (R. Grygiel 2008, ryc. 1011: 2) powierzchnia fragmentu szyjki amfory zdobiona była dwoma rzędami podwójnych nakłuć w układzie stempelkowym oraz poziomymi liniami ściegu bruzdowego, pomiędzy którymi znajdował się rząd ukośnych nacięć (tabl. IX, 15). Połączenie różnych rodzajów technik zdobniczych charakteryzuje również fragmenty naczyń z Miechowic (R. Grygiel 2008, ryc. 873: 1, 3; 903: 1) (tabl. IV, 8; V, 1–3), gdzie pojedyncze stemple występowały z grubym ściegiem bruzdowym oraz ornamentem kłutym. Takiego rodzaju elementy znajdowały się również na trzyczęściowym pucharu z Sitna (L. Czerniak 1979, ryc. 2e) (tabl. II, 4) oraz na naczyniach z Dobrego (L. Czerniak 1980, ryc. 19: 3, 5), gdzie dodatkowo zarejestrowano motyw negatywowego zygzaka (tabl. I, 5, 6). Na obszarze występowania KR łączenie różnych technik zdobniczych było bardzo powszechne. Potwierdzają to, m.in. materiały z Brackenheim, Ostfildern czy z Weckrieden (H. Spatz 1996, tabl. 6, 80, 81, 99, 103), gdzie obok charakterystycznego podwójnego stempla, powierzchnia zdobiona jest również ściegiem bruzdowym i liniami rytymi.

Analogii w środowisku rösseńskim można doszukiwać się również dla zdobnictwa w postaci ściegu bruzdowego wykonanego poprzez grube nakłucia wzdłuż pionowych (H. Spatz 1996, tabl. 81) i poziomych linii. Taki ornament zarejestrowano na ceramice z jamy nr 3 i glinianki nr 2 w Miechowicach na st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 566: 5; 873: 3) (tabl. IV, 9; V, 2). Najbliższe podobieństwo materiały te wykazują z naczyniem z Hindenburga (G. Wetzel 1966, s. 37, ryc. 2). Obok ceramiki z Miechowic również na innych stanowiskach w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek uwiadamniają się wpływy „z zachodu”. Odciski w typie rösseńskim oraz podwójne rzędy nakłuć w układzie wiszących trójkątów zaobserwowano na pucharu z grobu nr XLIV w Brześciu Kujawskim na st. 5 (R. Grygiel 2008, ryc. 5: 3) (tabl. IV, 7). Zdobienie grubym ściegiem bruzdowym, natomiast, charakterystyczne jest dla materiałów z glinianki nr 7 w Osłonkach (R. Grygiel 2008, ryc. 409: 3). Szyjkę tej samej amfory ozdobił również okrągłymi odciskami w formie trójlistnej koniczynki (tabl. V, 7). Motyw „wielolistnej koniczynki” nawiązuje do stylistyki górskiej i znany jest z takich stanowisk jak Tarpno, Góra, Siciny, czy Brześć Kujawski, st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 11: 7; O. Prus 1977, ryc. 4s; 6o, u) (tabl. VIII, 8, 13; VII, 11; IV, 1). Na naczyniach z Osłonek (tabl. V, 6, 13) pojawiają się ponadto trójkątne nakłucia przecięte linią rytą (R. Grygiel 2008, ryc. 409: 7, 9). Identyczny ornament znany jest z ceramiki z glinianki nr 2 z Miechowic, st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 873: 1) (tabl. IV: 6). Analogiczne wątki zdobnicze znajdują się na naczyniach kultury rösseńskiej z Naab czy Deiringsen/Ruploh (K. Günther 1976, Tafel 6). Do materiałów zdobionych ściegiem bruzdowym z Osłonek nawiązują również fragmenty naczyń z Gustorzyna z obiektu I (R. Grygiel 2008, ryc. 327: 2; 340: 1–2), na których oprócz grubego ściegu bruzdowego pod krawędzią (tabl. V, 10), znajdował się także wąski ścieg bruzdowy (tabl. V, 12) oraz uproszczone zdobnictwo górskie (tabl. V, 11).

Ryc. 6. Naczynie z grobu nr 16 w Rössen (brak skali) (wg F. Niquet 1938)

Abb. 6. Gefäß aus dem Grab Nr. 16 in Rössen (ohne Maßstab) (nach F. Niquet 1938)

Wątek rytym w typie ściegu bruzdowego zarejestrowano także na amforze z Inowrocławia-Mątew, st. 5 (L. Czerniak, A. Kośko 1980, ryc. 9) (tabl. I, 7). Płaszczyznowy układ ornamentu oraz ścieg bruzdowy w formie zygzaka zdecydowanie nawiązują do materiałów rösseńskich, gdzie stosowanie tego typu zdobienia było dosyć częste, np.: Neudittendorf, Groß-Quenstedt, Rössen, grób nr 22 (F. Niquet 1937; Tafel XVII, 1–3) (ryc. 2).

Specyficzne negatywowe zdobienie to kolejna cecha, którą wiązać można ze środowiskiem rösseńskim. Oprócz wzmiankowanych już materiałów z Dobrego tego typu zdobienie zaobserwowano na niedawno odkrytych materiałach z grobu nr 3 w Brodach Pomorskich (O. Felczak 2007, fig. 3b) (tabl. VI, 9) oraz na naczyniach z osady w Barłożnie (O. Felczak 2007, fig. 4b; 5c), gdzie ornament złożony ze ściegu bruzdowego i ukośnie szrafowanych nakłuciami trójkątów, tworzy negatywowo zygzak (tabl. VI, 2, 3). Motyw trójkątów wypełnianych ornamentem kłutym znany jest również z kilku innych fragmentów ceramiki z omawianego stanowiska (O. Felczak 2005, ryc. 6: 2, 4) (tabl. VI, 1, 4). W zbiorze tym zarejestrowano także ornament negatywowego zygzaka wykonanego przy pomocy linii rytych (tabl. VI, 5–7) lub ściegu bruzdowego? (tabl. VI, 8) (O. Felczak 2005, ryc. 6: 9, 20; 7: 7; H. Paner, M. Fudziński 2001, ryc. 5i). Podobny motyw; powstały w wyniku wypełniania powierzchni trójkątnymi polami ukośnych linii rytych, zrekonstruowano w materiale z Międzyrzecza (J. Wierzbicki 2006, ryc. 11: 37–39) (tabl. IX, 11–13). Z terenów środkowych Niemiec takie wątki zdobnicze znane są, m.in. z osad w Erfurcie i Hundisburgu (A. Götze 1900, s. 249, Abb. 6: 18). Negatywowo zygzak mógł być również utworzony poprzez opuszczanie powierzchni pomiędzy wiszącymi i stojącymi trójkątami wypełnionymi ukośną kratką wykonaną ściegiem bruzdowym. Takie materiały odkryto na stanowisku 43b w Boguszewie (R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 3: 2, 7–8) (tabl. III, 3–5). Ukośnie szrafowane trójkąty również wykonane ściegiem bruzdowym znane są także z innego stanowiska z Ziemi Chełmińskiej, a mianowicie z Radzyna Wsi, st. 21 (R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 6: 4, 7) (tabl. III,

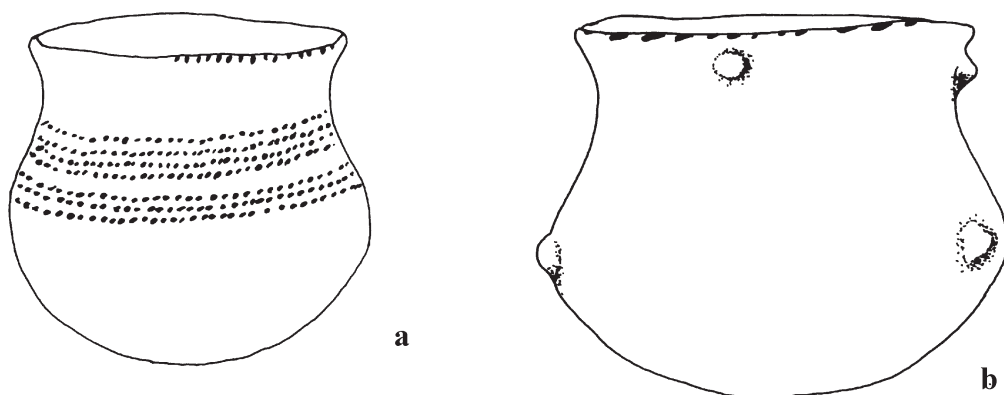
8, 9). Na obydwóch stanowiskach odkryto ponadto materiał z motywem ukośnie szrafowanych trójkątów w technice kłucia (R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 4: 8; 7: 10 (tabl. III, 4, 7). Do zaprezentowanych wyżej materiałów częściowo nawiązują również te z Równiny Dolnej (M. Rybicka, J. Wysocki 2004, tabl. VI, 13–14, 16; tabl. IX, 4), których ornament składa się z ukośnych linii rytych (tabl. X, 8, 9, 14) lub ściegu bruzdowego (tabl. X, 11). Układ tego ostatniego ornamentu zaobserwowany na brzuścu naczynia dwuczłonowego przypomina zdobienie dolnej części pucharu na nóżce z grobu nr 16 z Rössen (ryc. 6). Ukośne pasma ściegu bruzdowego w połączeniu z podwójnymi rzędami owalnych stempelków zdobiły brzusiec innego naczynia z Równiny Dolnej (M. Rybicka, J. Wysocki, tabl. II, 2). Amfora ta również w górnej i dolnej części szyjki zdobiona była podwójnymi pasmami stempli (tabl. X, 13).

Ornament stempelkowy w takim układzie przywodzi na myśl materiały z Czarnowa, st. 10 (O. Prus 1977, ryc. 4b, e–g, k–l) (tabl. VII, 1–6), które charakteryzują się zdobieniem trójkątnego stempla lub nakłuc wykonanych dwuzębnym narzędziem w postaci naprzemianległych pasm umieszczonych w środkowej części naczynia. Taki ornament cechuje stylistykę górorską (C. Umbreit 1937, s. 177–178). Wiele podobieństw z ceramiką grupy pierwszej z Czarnowa przejawia się również w materiale z Pyrzyc (O. Prus 1977, ryc. 5r, u, q) (tabl. VII, 14–16), gdzie naczynia ornamentowane są poziomymi i ukośnymi, przeważnie dwuliniowymi pasmami nakłuc o układzie naprzemianległym. Odciski w typie górskim wraz ze zdobnictwem kłutym i nacinanym odkryto także w obiekcie I w Gustorzynie (R. Grygiel 2008, ryc. 327: 1) (tabl. V, 9). Ornament zajmował górną część naczynia, podobnie, jak na amforze z jamy 28 w Miechowicach, st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 903: 1) (tabl. IV, 8). Podwójne rzędy nierównych, w przybliżeniu trójkątnych odcisków oraz trzy rzędy owalnych odcisków wyodrębniono w materiale z Nowego Dworu, st. 13 (M. Rybicka, S. Rzepecki 2001, ryc. 1: 11–12) (tabl. IX, 1, 2). Na tym stanowisku odkryto również fragment naczynia zdobiony motywem wertykalnego zygzaka (tabl. IX, 14; F. Niquet 1937, s. 14–20, Tafel X: C–b). Szereg zbieżności z ceramiką o stylistyce górskiej z powyższych stanowisk wykazują również materiały z terenu województwa dolnośląskiego (Góra, Siciny), lubuskiego (Kozów) (O. Prus 1977, ryc. 4o, r, s–w; 5c; 6a–d, f, i, o–r) i wielkopolskiego (Racot) (L. Czerniak 2002, fig. 5: 1, 11) (tabl. VII, 7–13, 17; VIII, 1–10; IX, 5–6). Podobna ornamentyka znana jest, m.in. ze stanowiska kultury rösseńskiej w Flemsdorf (B. Gramsch 1960, s. 29, Abb. 1f, g), gdzie na fragmentach naczyń znajdują się charakterystyczne nakłucia (Doppelstich) tworzące podwójne rzędy pasm. Na terenie Niemiec Środkowych tego typu zdobienie, łączone z fazą II KR wg J. Lichardusa (1976), odkryto w Helmsdorf, Hindenburgu i Priemern (F. Niquet 1937, Tafel XX: 4, 5; XI: 2). O tym, iż typowy ornament górski mógł rozwinąć się pod wpływem kultury rösseńskiej, obok techniki wykonania i układu ornamentu, świadczy także forma wspomnianego już naczynia na pustej nóżce z Mierzyna (L. Czerniak 1979, ryc. 2c) (tabl. II, 2). Z sukcesją kultury rösseńskiej można łączyć również formę gruszkowatego, okrągłodennego dzbanka z szerokim uchem z Kozowa (O. Prus 1977, ryc. 5c) (tabl. VII, 17). Obok podwójnych rzędów pasm trójkątnych stempli, ze stylistyką górorską wiąże się drugi typ zdobienia w postaci okrągłych lub trójkątnych odcisków stempla ułożonych w jednej linii na

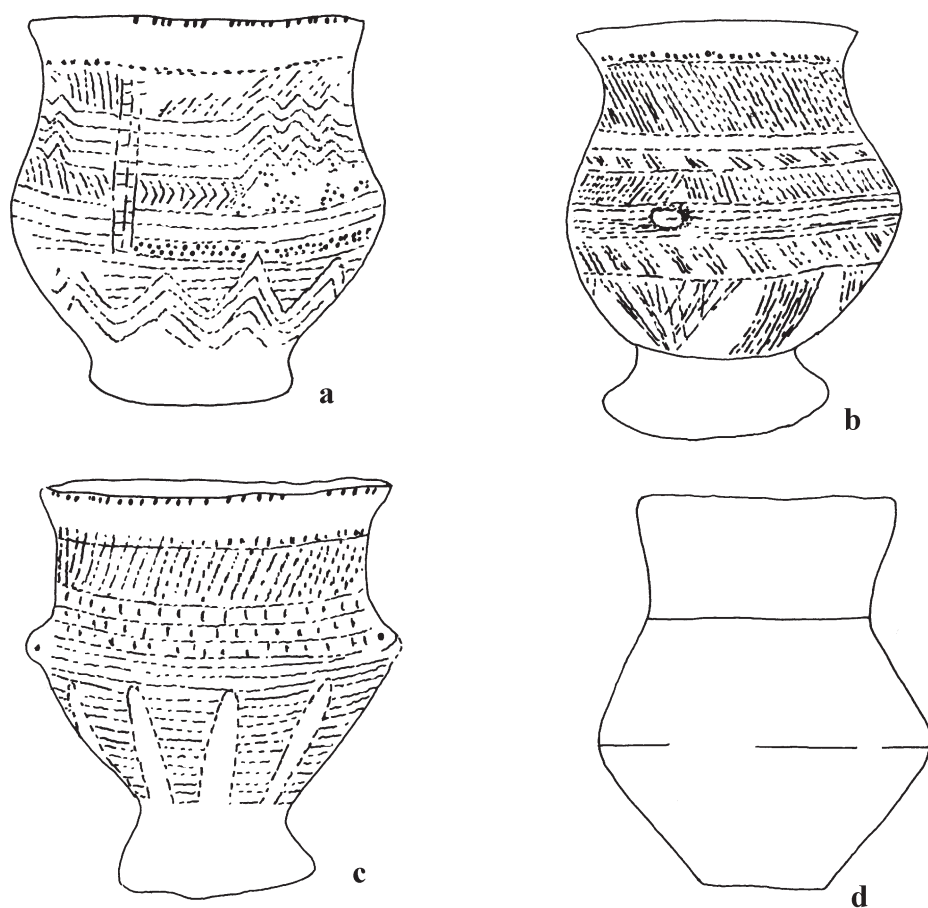
załomie brzuśca lub bezpośrednio pod krawędzią. Grupę ceramiki o takiej ornamentyce odkryto w Czarnowie, ale także w Górze i Sicinach. Taki typ zdobnictwa znany jest z zespołów GBKKL (L. Gabałówna 1966, tabl. I–XLV). Za związkami materiałów górskich z GBKKL przemawia również częsta obecność uch, guzków i listewek, a także szerokootworowe i misowate formy naczyń. Stylistykę górorską synchronizuje się również z grupą jordanowsko-śląską (T. Wiślański 1971, s. 97–98), czego potwierdzeniem może być amfora z Sicin zaopatrzona w szerokie ucha taśmowate oraz ornament dołkowy w połączeniu z pasmami ukośnych żłobków (O. Prus 1977, ryc. 6m). Ponadto na st. 1 w Osłonkach w gliniance nr 2 (R. Grygiel 2008, ryc. 465: 2) odkryto fragment naczynia zdobiony naprzemianległymi nakłuciami i odciskami (tabl. V, 4), obok natomiast, w jamie nr 8, która była piwnicą domu nr 1, związanego ze wspomnianą glinianką, znaleziono ceramikę z typowym ornamentem jordanowskim (R. Grygiel 2008, s. 566, ryc. 450: 2). Z wpływami rösseńskimi łączone są również materiały spoza kręgu kultur wstęgowych. Do takich znalezisk należy zaliczyć fragmenty naczyń z podwójnymi nakłuciami w typie rösseńskim odkryte na zedmarskim stanowisku w Szczepankach (W. Gumiński 2011, s. 152).

Morfologia naczyń

Charakterystycznymi naczyniami o cechach uznawanych za rösseńskie, znajdowanymi w materiałach polskich, są półkuliste, dwuczłociowe pucharki z łukowato wygiętą partią górną. Taka forma naczynia, ozdobiona na złomie brzuśca uszkami, znana jest ze stanowiska w Pyszącej (L. Czerniak 1979, ryc. 2: c) (tabl. II, 3). Naczynia tego typu nawiązują do grupy określonej przez J. Lichardusa (1976, s. 28) jako esowato profilowane przysadziste lub smukłe puchary kuliste z lekko zaznaczonym dnem (typ 4 wg J. Lichardusa). Okazyjnie, pod krawędzią i na maksymalnej wydętości brzuśca umieszczano guzki (ryc. 7b). W swojej formie naczynia te różnią się od nieco zbliżonych, typowych dla późnej KCWK pucharków typu śląskiego, których genezę wywodzi się z fazy IIa morawskiej ceramiki malowanej (E. Kazdová et al. 1994, s. 141). Zasięg występowania tych form obejmuje tereny Śląska (M. Kurgan-Przybylska 2004; O. Prus 1977), Wielkopolski (Ł. Smoczyńska 1953, s. 44, ryc. 163) oraz Kujaw (L. Czerniak 1980, s. 54, tab. 7; L. Czerniak, A. Kośko 1980; R. Grygiel 2008, s. 18, ryc. 5). Pojedyncze egzemplarze znane są również z Pomorza (O. Felczak 2007, s. 504–505, ryc. 2–3). O kontaktach z ugrupowaniami rösseńskimi świadczą również naczynia na niskiej nóżce, które na terenie Środkowych Niemiec upowszechniają się już od I fazy KR (ryc. 3a; 8a–d). Puchar na nóżce z Mierzyna (tabl. II, 3) zaopatrzony w uszka na złomie brzuśca, silnie nawiązuje do naczynia z Hindenburga (ryc. 8c) oraz ze stanowiska Schwarzwald (K. H. Behrens 1973, s. 61, Abb. 21o). Poziomo przekłute uszka na maksymalnej wydętości, które w wielu przypadkach pojawiają się na naczyniach KR (A. Stroh 1938, Tafel 10: 1, 11: 7, 12: 5; F. Niquet 1937, Tafel I, 2; VIII, 4), posiada również fragmentarycznie zachowana forma z Poznania-Dębca, st. I (L. Czerniak 1979, ryc. 2b) (tabl. I, 3) zdobiona układem linii rytych, dla których analogii doszukiwać można się w środowisku wczesnolendzielskim, np. w materiałach ze stanowiska w Aszod, (N. Kalicz 1985, ryc. 35: 2, 7; 63: 1) lub w Zengövárkony (J. Dombay 1960, Abb. 26).

Ryc. 7. Kuliste puchary rösseńskie z Erfurt i grobu nr III w Rössen (brak skali) (wg F. Niquet 1937)
 Abb. 7. Kugelige Rössner Becher aus Erfurt und dem Grab Nr. III in Rössen ohne Maßstab) (nach F. Niquet 1937)

Ryc. 8. Pucharki na niskiej, pustej nóżce KR z Losse (a), Siegersleben (b) i Hindenburga (c) (wg F. Niquet 1937) oraz trzyczęściowy puchar grupy Gatersleben z grobu nr 72 w Rössen (brak skali) (wg J. Lichardus 1976)
 Abb. 8. Becher mit niedrigem Hohlfuß der Rössner Kultur aus Losse (a), Siegersleben (b) und Hindenburg (c) (nach F. Niquet 1937) und ein dreiteiliger Becher der Gatersleben-Gruppe aus dem Grab Nr. 72 in Rössen (ohne Maßstab) (nach J. Lichardus 1976)

W zespołach z Sitna i Karska (L. Czerniak 1979, ryc. 2e–f) (tabl. II, 1, 4), datowanych na fazę I KPCW, pojawiają się charakterystyczne trzyczęściowe naczynia o silnej profilacji i wydłużonej cylindrycznej szyjce. Formy te nawiązują do pucharów grupy Gatersleben, która przez niektórych badaczy uznawana jest za najpóźniejszą fazę rozwojową KR (M. Zapotocka 1970, s. 60). Trzyczęściowe ostroprofilowane puchary znane

są, m.in. z epomicznego stanowiska w Gatersleben (K. Kroitzsch 1973, Tafel 3d, 9e). Podobne formy o lejkowatej szyjce zanotowano na cmentarzysku w Rössen, w ciałopalnym grobie (nr 72) grupy Gatersleben (J. Lichardus 1976, Tafel 8: A-2). Taki typ pucharów J. Lichardus (1976, s. 52, Abb. 19) wywodzi z esowato wygiętych pucharów III fazy KR. Fragmenty naczyń o wysokiej cylindrycznej szyjce odkryto również na

Ziemi Chełmińskiej na stanowisku 21 w Radzynie Wsi (tabl. III, 10) oraz w Grudziądzu-Wielkim Tarpmie (tabl. IX, 7, 8) (R. Kirkowski, W. Sosnowski 1994, ryc. 6: 6; M. Kurzyńska, W. Sosnowski 2009, ryc. 1: 3; 2: 6).

NARZĘDZIA KAMIENNE

Z zachodnią strefą wpływów wiąże się dwa typy siekier (L. Czerniak 1979, s. 127–128). Pierwszy typ to duże siekierki o okrągłym lub owalnym przekroju i z ostrym obuchem, znane z takich stanowisk, jak Żalęcino, Szadłowice, Piła, czy Kaźmierz (Ł. Smoczyńska 1952, s. 22, 32, 57, ryc. 22). Siekierki pierwszego typu, uznane przez L. Czerniaka (1979, s. 127) za możliwe importy z kultury rösseńskiej, odpowiadają zatem wariantowi I wg K. H. Brandta (1967, s. 127). Drugi typ wydzielony przez L. Czerniaka (1979, s. 128) to małe siekierki z ostrym obuchem i płasko-wypukłym przekrojem. Siekierki te zapewne powstały w wyniku oddziaływania typu pierwszego (L. Czerniak 1979, s. 128). Taki typ siekier odkryto na stanowiskach w Inowrocławiu-Mątwach, Biskupinie, st. 18, Lubiatówku, Brześcińcu i Ryczywole (L. Czerniak, A. Kośko 1980, s. 52; Ł. Smoczyńska 1952, s. 6, ryc. 27; s. 27, 51). Na terenie Nizy Polski brak jest natomiast narzędzi w kształcie kopyta szewskiego, które jednoznacznie można by było łączyć z wpływami rösseńskimi.

OZDOBY

Z zachodnią proveniencją związane są naramienniki występujące głównie na terenie Kujaw w GBKKL. Poza tym terenem znanych jest 15 form z Wielkopolski, ze stanowiska 18 w Racocie (L. Czerniak 2002, fig. 7) oraz jeden egzemplarz z Jordanowa Śląskiego (H. Seger 1906, Abb. 201). Genezę tej formy ozdób wywodzi się z KR (L. Czerniak 1979b, s. 102). Na stanowiskach środkowoniemieckich znajdowane egzemplarze wykonywano głównie z marmuru, tylko w nielicznych przypadkach ozdoby te zrobione były z kości lub gliny. W przypadku ozdób GBKKL, surowcem z którego je wytwarzano była kość (a konkretnie żebra zwierzęce) lub ewentualnie glina. Brak jest okazów marmurowych na terenie GBKKL, a najdalej na wschód wysuniętym stanowiskiem, na którym takowe znaleziono, jest cmentarzysko z Grönnow (K. Raddatz 1955, s. 25). Dodatkowo, różnice uwidaczniają się również w typie naramienników. W KR są to formy reprezentujące typ zamknięty, zaś w GBKKL otwarty z otworami (od 1 do 3) na końcach. Co więcej, te ostatnie przedmioty kościane bardzo bogato zdobiono, przy pełnym braku zdobień na formach zachodnich.

Rozważając genezę bogatego zdobnictwa tych ozdób L. Czerniak (1979b, s. 104–105) optował za wiązaniem ich z kulturą maglemoską i jej pochodnymi. Czy słusznie jednak? Nie ulega wątpliwości, że zdobnictwo przedmiotów kościanych w mezolocie było wysoko rozwinięte (T. Płonka 2003), jednak porównując ornamenty na naramiennikach ze zdobieniami na naczyńiach znanych z Nizy Polski, również na tym gruncie można doszukiwać się analogii. Pierwszy zwrócił na to uwagę K. Jażdżewski (1938, s. 77), który charakterystyczne zdobienie formy z grobu XXV z Brześcia Kujawskiego, st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 91: 11) zestawia z ornamentem, tzw.

wężyka generalskiego (układ linii rytych w kształcie trójkątów) znanego z naczyń grupy jordanowsko-śląskiej. Zapożyczenia na gruncie zdobnictwa pomiędzy obydwojema grupami potwierdza odkrycie w jamie nr 8 w Osłonkach, st. 1, brzuśca amforki zdobionego analogicznym motywem (tabl. V, 5). Podobne do wężyka generalskiego zdobienie uzyskiwano również przy pomocy naprzemianlegle ułożonych trójkątów charakterystycznych dla ornamentyki późnej KCWK (R. Grygiel 2008, s. 1980). Czasami ze zniszczonych form wykonywano zawieszki. Przykładem może być odkryty w grobie nr XXVII w Osłonkach, st. 1 (R. Grygiel 2008, ryc. 792: 1), naszyjnik z zębów zwierzęcych uzupełniony zawieszkami z fragmentów naramiennika bogato zdobionego w typie górskim. Do ceramiki łączonej z wpływami późnej KR z Osłonek i Miechowa (tabl. V, 6, 7, 13) nawiązuje natomiast egzemplarz z grobu nr IV z Brześcia Kujawskiego, st. 4 (R. Grygiel 2008, ryc. 81: 3). Kompozycja zdobień na tego typu ozdobach, podobnie, jak w przypadku ceramiki niżowej, cechuje się symetrią i horyzontalnością, w przeciwieństwie do zazwyczaj bezładnej i asymetrycznej ornamentyki znanej z przedmiotów kościanych kręgu północnego (T. Płonka 2003, tabl. 31; 113).

Niewątpliwie naramienniki z żebier zwierzęcych są zapewne efektem przyjęcia przez GBKKL idei z zachodu i przekształcenia jej na swój sposób. Obok naramienników, charakterystyczną dla GBKKL kategorią ozdób są pasy biodrowe, odkrywane wyłącznie w grobach kobiecych, np. Krusza Zamkowa, st. 3 (L. Czerniak 1980, s. 96, ryc. 40). Na Kujawach ozdoby te rozpozszechnione były od fazy II KPCW (L. Czerniak 1980, s. 108).

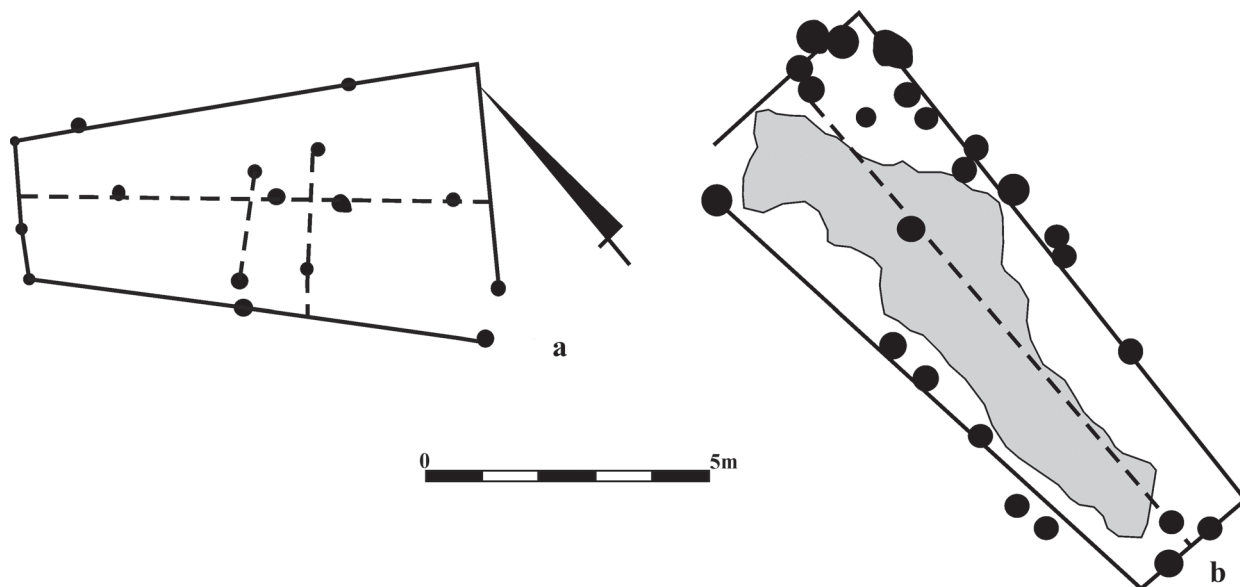
Z kręgiem mezolitycznym można łączyć prawdopodobnie zawieszki z zębów zwierzęcych, które powszechnie stosowano również w kręgu naddunajskim, w tym także w GBKKL (np.: Racot, Brześć Kujawski, st. 4; L. Czerniak 2002, s. 16, ryc. 6; L. Gabałówna 1966, tabl. XLIII: 31). Świadczyć o tym może znalezisko grobowe z Janisławic (J. Okulicz 1973, s. 82), reprezentujące kulturę janisławicką.

BRONĀ

Z impulsami z dorzecza Łaby, poprzez środowisko późnej KCWK (np. Poznań-Dębiec; Ł. Smoczyńska 1952, s. 38, ryc. 150), związane jest upowszechnienie się toporów T-kształtnych w środowisku GBKKL, dla której stają się bardzo charakterystycznym wytworem (R. Grygiel 2008, s. 1982). Warsztat obróbki kości i rogu odkryty na stanowisku 4 w Brześciu Kujawskim potwierdza miejscowy wyrób tego typu przedmiotów (R. Grygiel 2008, s. 208). Największa ilość toporów została wydatowana na fazy IIb–IIIa KPCW (L. Czerniak 1980, s. 97). Z GBKKL umiejętność wytwarzania toporów z poroża dotarła do kultury Zedmar (W. Gumiński 1999, ryc. 10). Jednostkowe okazy tego typu broni odkryto również na innych stanowiskach związanych z kręgiem lendzielskim, m.in. w Aszod na Węgrzech (N. Kalicz 1985, ryc. 83, 84).

BUDOWNICTWO

Lokalnych adaptacji rösseńskich badacze doszukiwali się również w dziedzinie budownictwa (L. Czerniak 1979, s. 125). Z wpływami KR L. Czerniak łączył w przybliżeniu trapezowa-

Ryc. 9. Zarysy chat trapezowatych z Konar, stan. 20 (a) i Brześcia Kujawskiego (b), stan. 4 (jama 742) (wg L. Czerniak 1978, ryc. 3: d; R. Grygiel 2008, ryc. 8)

Abb. 9. Umrisse der trapezförmigen Hütten aus Konary, Fst. 20 (a) und Brześć Kujawski (b), Fst. 4 (Grube 742) (nach L. Czerniak 1978, Abb. 3: d; R. Grygiel 2008, Abb. 8)

tą chatę z Konar, st. 20 (L. Czerniak 1979, ryc. 3d) (ryc. 9a), którą na podstawie ceramiki wydatowano na fazę Ib KPCW. Budowla ta charakteryzowała się konstrukcją ścian bocznych opartą na słupach umieszczonych w dołach, usytuowanych w dużej odległości od siebie. Miała ok. 10 metrów długości a jej wnętrze prawdopodobnie było podzielone na trzy części. Podobną formę, oznaczoną jako jama 742, zidentyfikowano na st. 4 w Brześciu Kujawskim (R. Grygiel 2008, ryc. 8) (ryc. 9b). Analogiczne budowle odkryto na stanowiskach kultury rösseńskiej (F. Schlette 1958, Taf. 40–42). Chaty o zbliżonych konstrukcjach ścian znane są również z terenu Dolnego Śląska (Gniechowice, st. 2, Stary Zamek, st. 2) i związane są z KCWK (J. Romanow 1977, ryc. 3, 7).

W fazie klasycznej GBKKL konstrukcja ścian ulega zmianie. Pojawiają się dwa, nowe typy konstrukcji domów: pierwszy – z płytkim, nieciągłym rowkiem i drugi – z głębokim rowkiem o ciągłym przebiegu. Ze względu na obecność jam wewnętrznych wydziela się dodatkowo dwa podtypy: konstrukcje z jedną lub dwiema jamami (funkcjonującymi najprawdopodobniej jako piwnice) umieszczonymi najczęściej w pobliżu ściany wschodniej (tzw. „typ biskupiński”) oraz konstrukcje bez jam wewnętrznych (tzw. „typ brzeski”) (L. Czerniak 1979, s. 92–95). Pierwszy typ chat reprezentują takie stanowiska jak: Kościeliec Kujawski, st. 16, czy Krusza Zamkowa, st. 3, datowane na fazę IIb (L. Czerniak 1980, s. 116). Podobnie datowane są również cztery chaty z Racota, st. 18 (L. Czerniak 2002, s. 14). Na fazę III KPCW datowane są budowle o konstrukcji ścian bocznych opartej na słupach rozlokowanych w rowach o ciągłym przebiegu (Biskupin, st. 15; Brześć Kujawski, st. 4, chata 2, 4; Krusza Zamkowa, st. 3, chata 50; L. Czerniak 1980, s. 116). Charakterystyczne chaty trapezowate GBKKL wydzielono w osobny typ domu. Traktuje się je jako najmłodszą fazę rozwojową budynków trapezowatych, których tradycja wiąże się z budownictwem kompleksu Grossgartach-Rössen (A. Hampel 1989, s. 84).

Oprócz wzorców budowy grupa brzesko-kujawska od kultury rösseńskiej mogła przejąć też układ przestrzenny osad. Na stanowisku 1 w Inden wydzielono skupiska domów trapezowatych (3–5 domów), którym przyporządkowano teren podwórza o powierzchni ok. 4000 m² (J. Lüning 1984, ryc. 11–12). Domy te użytkowane były w ciągu czterech faz zabudowy. Również osady brzesko-kujawskie miały charakter wielofazowych osad centralnych. Kluczową rolę dla analizy organizacji przestrzennej osady odgrywał dom trapezowaty z podwórzem, którego granice wyznaczał kompleks zespołu jam i grobów, powiązanych ze sobą funkcjonalnie i chronologicznie. Uwagę na to zwrócił R. Grygiel (1984, s. 45), przy okazji rozpatrywania otoczenia domu 56 na stanowisku 4 w Brześciu Kujawskim.

OBRZĄDEK POGRZEBOWY

Dla GBKKL, podobnie jak dla środkowoniemieckiej KR, charakterystyczne były pochówki szkieletowe w pozycji skurczonej. Jednak już od wczesnej fazy GBKKL zaznacza się zależność ułożenia zmarłego od jego płci. Najczęściej kobiety chowane były na lewym boku, mężczyźni zaś na prawym (L. Gabałówna 1966, s. 65–70; R. Grygiel 2008, ryc. 87–95). Podobna sytuacja pojawiła się również w Kruszy Zamkowej, natomiast w Biskupinie ułożenie szkieletów było odwrotne (L. Czerniak 1980, s. 118–124). Prawostronny układ szkieletów męskich i lewostronny – szkieletów kobiecych charakterystyczny był również dla grupy jordanowsko-śląskiej (np.: Jordanów Śląski: I. Bognár-Kutzian 1963, s. 468) oraz tiszapolgarskiej (np.: Velké Raškovce: J. Vizdal 1977, s. 71–72). W KR zjawisko to nie było praktykowane.

Różnice w obrzędzie pogrzebowym uwiadcniają się również na gruncie cmentarzysk. W kulturze rösseńskiej brak jest pochówków na osadach, które natomiast często spotykane są w kulturze lendzielskiej. Obok przydomowych cmentarzysk

GBKKL z Brześcia Kujawskiego i Osłonek, sytuacja taka znana jest z osad jordanowsko-śląskich w Tyńcu Małym (E. Noworyta 1986, s. 33) oraz w Jordanowie Śląskim (H. Seger 1906, s. 116). Charakterystyczne grupowanie grobów rodzinnych spotykane jest od KCWR, z tym, że w tym czasie wiąże się jeszcze z cmentarzyskami oddzielonymi od osad (np. Nitra: J. Pavúk 1972, s. 5–10). Podobna sytuacja widoczna jest na wczesnolendzielskich cmentarzyskach na Węgrzech, np. w Aszód (N. Kalicz 1985, s. 124–128), gdzie grupy pochówków ułożone

były w jednym rzędzie. Charakterystyczne skupiska grobów zauważalne są także na wspomnianym cmentarzysku kultury tiszapolgarskiej w Velkých Raškovcach, czy grupy ludanickiej w Jelšovcach (J. Pavúk, J. Batora 1995). Również z KCWK znane są przykłady chowania zmarłych na osadzie (np. Plotište: M. Zapotocka 1998, s. 80–81). W otoczeniu domu trapezowatego w Třebestovicach znaleziono 8 grobów szkieletowych wyposażonych w przedmioty łączone z kulturą jordanowską (V. Čtverák, J. Rulf 1989).

ZAKOŃCZENIE I PODSUMOWANIE

Różnorodność koneksji kultury Rössen z innymi kulturami powoduje, iż wydaje się, że przyjmowanie wzorców rössenńskich było spowodowane nie tylko ich osobliwością, ale także skutkiem bardziej zróżnicowanych procesów. Wyraźny rozwój więzi pomiędzy KR a GBKKL odnotowano na przykładzie stylistyki naczyń, gdzie zdobnictwo rössenńskie pojawia się już od początku trwania tej grupy, czyli od ok. 4700–4600 BC (R. Grygiel 2008, s. 1918). Niewiele wcześniej doszło do kontaktów ze społecznościami KCWK, która na Niżu pojawiła ok. 4800 BC (R. Grygiel 2008, s. 1989–1990). W ujęciu L. Czerniaka (1980, s. 23), który wprowadził do literatury pojęcie „kultury późnej ceramiki wstęgowej”, rozumianej jako kontynuacja wstęgowego modelu osadnictwa od końca KCWR przez zespoły lendzielsko-polgarskie, do początku KPL. W tym ujęciu KCWK w „czystej postaci” nie jest obecna na obszarze niżowym. Nie wyklucza on jednak impulsów ze środowiska KCWK, które są najbardziej widoczne na przykładzie stanowiska w Węgiercach (L. Czerniak 1992, s. 45–47). Inne opinie na ten temat (R. Grygiel 2002, s. 109–112; M. Nowak 2009, s. 127–128) podkreślają wysoki udział zdobnictwa kłutego, co jest równoznaczne z wydzieleniem „czystej” KCWK. Abstrahuując od problemu terminologii tych zjawisk, dostępne daty radiowęglowe (R. Grygiel 2008, s. 1989) wskazują, iż kulminacja wpływów rössenńskich nastąpiła w fazach I–IIa KPCW⁶, tj. ok. 4800/4700–4500/4400 (L. Czerniak 1994, s. 34), co odpowiada wczesnej fazie GBKKL i części fazy klasycznej GBKKL. W tym czasie w materiałach I fazy KPCW pojawia się ceramika zdobiona charakterystycznym podwójnym stemplem rössenńskim, ale także dywanowe zdobienie powierzchni wykonane różnymi technikami; od elementów odciskanych i kłutych przez linie ryte, aż do ściegu bruzdowego, często tworzące negatywowy zygzak. Jak już wykazano wszystkie wymienione wyżej typy zdobnictwa mają ścisłe analogie na terenach środkowych ale także południowo-zachodnich Niemiec w tamtejszych ugrupowaniach KR. Pojawia się również trend zdobienia naczyń w typie górskim, którego układ i technika wykonania wskazują na to, iż wykształcił się pod wpływem impulsu z KR. Trudniej natomiast określić pozycję chronologiczną narzędzi kamiennych, które często są znaleziskami luźnymi. Wydaje się jednak, że formy te musiały być przekazywane już od początku trwania KR. Również idea niewielkich chat trapezowatych,

które są niemal identyczne na terenie Niżu Polski oraz Niemiec, została zaczerpnięta już w I fazie KPCW.

Od fazy IIb udział cech rössenńskich wyraźnie spada, związane jest to z zanikiem KR na jej macierzystym terenie ok. 4450/4400 BC⁷ (P. Lönne 2003, s. 12). Na terenach Niżu wciąż jednak pojawiają się elementy, których tradycja wywodzi się jeszcze z KR. Odnosi się to, m.in. do ceramiki często zdobionej w stylistyce górskiej. Podobnie datowane są również naramienniki GBKKL, które pomimo różnic można wywodzić z marmurowych ozdób KR. Sporna jest natomiast kwestia genezy bogatego zdobnictwa owych przedmiotów (L. Czerniak 1979b, s. 104–105; R. Grygiel 2008, s. 1864). Nie lekceważąc opinii L. Czerniaka (2007, s. 237–247; 2008, s. 76–79) na temat kontaktów pomiędzy ugrupowaniami zbieracko-łowickimi a społecznościami rolniczymi, wydaje się, że jeżeli chodzi o ornamentykę naramienników pierwowzoru na tym gruncie należy doszukiwać się raczej w materiałach ceramicznych społeczności niżowych, nie zaś, jak uważa cytowany autor w środowisku mezolitycznym. Swoje korzenie w KR bezspornie posiadają również długie chaty brzesko-kujawskie, które zostały zaadaptowane do lokalnych warunków.

Podjęmując kwestię interakcji pomiędzy kulturami rolniczymi a paraneolitycznymi należy podkreślić obecność cech rössenńskich na stanowisku kultury Zedmar w Szczepankach oraz krzyżowanie się wpływów zachodnich, a także narvsko-zedmarskich na najbardziej wysuniętym na północny-wschód stanowisku KPCW w Równinie Dolnej (M. Rybicka, J. Wysoki 2004) (ryc. 10). Wyraźnie zarysowują się również kontakty pomiędzy kręgiem postwstęgowym a kulturą Ertebølle. Uwidacznia się to na przykładzie morfologii, zdobnictwa, a także technologii naczyń z Dąbek (J. Ilkiewicz 1989; L. Czerniak 2007, s. 237–247; 2008, s. 76–79). Odkrycie na stanowiskach EBK (zarówno w Dąbkach, jak i na stanowiskach północnoniemieckich) materiałów o cechach rössenńskich, umacnia znaczenie zjawiska, jakim są kontakty między środowiskiem paraneolitycznym a postwstęgowym.

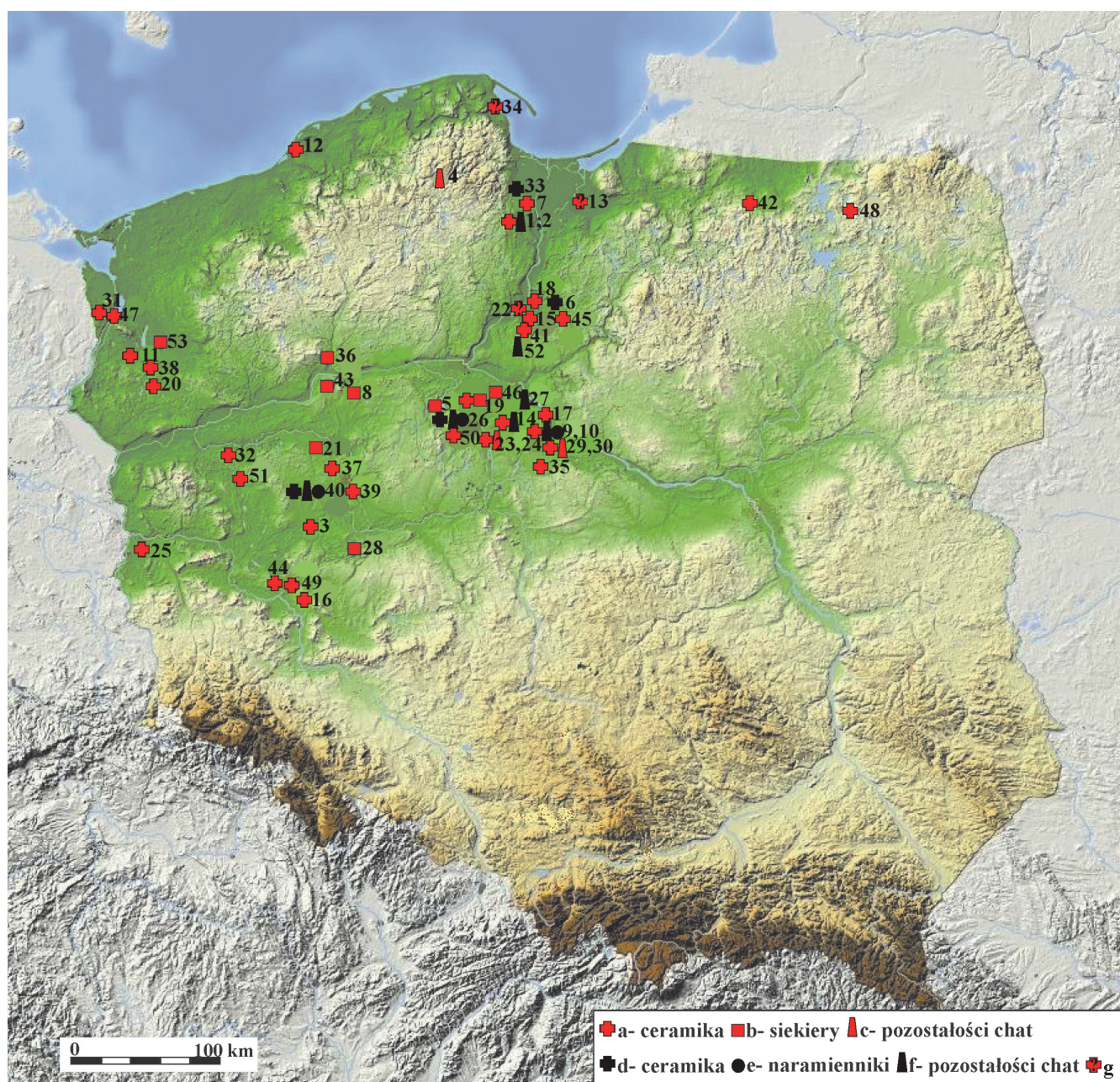
Rozpatrując omawianą wyżej problematykę należy stwierdzić, iż jednoznaczne określenie cech rössenńskich jest bardzo trudne. Konieczne jest dokładne wydatowanie materiałów, które mogą być związane z zachodnim kierunkiem wpływów. L. Czerniak (2008, s. 74) uważa, że jedyną cechą, którą bezdyskusyjnie można łączyć ze środowiskiem rössenńskim jest or-

⁶ W pracy z 1994 r. L. Czerniak dokonał redefinicji fazy IIa, wydzielonej na podstawie ceramiki z Inowrocławia-Mątew, st. 5 (L. Czerniak, A. Koško 1980) włączając ją do fazy I.

⁷ Datowanie to odnosi się do końca grupy Bischeim, która przez niektórych badaczy uznawana jest za najmłodszy odcinek KR (J. Lichardus 1976).

nament podwójnego stempla na całej powierzchni naczynia (Rössener Doppelstich). Nie ulega wątpliwości, że tak charakterystyczne zdobienie związane jest z KR. Jednak, jak należy traktować pozostałe cechy, do tej pory wiązane ze środowiskiem rösserskim? Dywanowe ornamentowanie powierzchni wykonane innymi technikami i wątkami zdobniczymi, często uzupełnione negatywowym zdobieniem również jest charakterystyczne dla KR i z tym obszarem powinno być wiązane. Na obszarze Niżu Polski często pojawia się również zdobienie w postaci głębokiego ściegu bruzdowego. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić iż ten typ ornamentu także mógł zostać zaczerpnięty z KR, o czym świadczy współwystępowanie podwójnych stempli właśnie ze ściegiem bruzdowym. Bezsporną cechą rösserską jest również kulistodenność naczyń, dostrzegalna głównie na pucharkach. Niejasne jest przypisanie ostroprofilowanych pucharków trzyczęściowych z wysoką szyjką KR. Formy te są raczej związane z grupą Gatersleben, w której dostrzegalne są wpływy KR. Obecnie, grupę Gater-

sleben określa się jako współczesną środkowej i późnej fazie KR w obszarze nadsolawskim (H. Spatz 1996), co wskazuje na trudność uznania jej równocześnie za najpóźniejszą fazę rozwojową KR (M. Zapotocka 1970). Pewne wątpliwości wzbudza również jednoznaczne przypisywanie siekier kamiennych z ostrym obuchem wpływom z KR. Egzemplarze z Niżu Polski znane są ze znalezisk luźnych bez jakiegokolwiek innego wyznacznika chronologicznego, co utrudnia wiarygodne określenie pochodzenia tego typu narzędzi. Nie budzi wątpliwości łączenie naramienników GBKKL z ozdobami znanymi z KR. Mimo wykazanych różnic w formie, wydaje się, że ta kategoria ozdób upowszechniła się na Niżu Polski pod wpływem impulsu ze środowiska rösserskiego. Tezę tę umacniają znaleziska naramienników kościanych zdobionych w typie późnego zdobnictwa KR. Jak już wcześniej wspomniano, wyklucza to raczej wpływy z kręgu maglemoskiego w zdobnictwie naramienników, których doszukiwał się L. Czerniak (1979, s. 127). Związku z KR wspomniany autor dopatrywał się również w czę-

stym stosowaniu w GBKKL pasów biodrowych (L. Czerniak 1979, s. 127, przyp. 26). Analiza tego rodzaju ozdób wykazała powszechne używanie paciorków krążkowych w całym kręgu naddunajskim. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku zawieszek z zębów zwierzęcych. Niewykluczone było przejście z KR idei stosowania i wykonywania toporów T-kształtnych w GBKKL, jednak tego typu przedmioty znane były również z innych kultur naddunajskich oraz z obszaru południowo-zachodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego. Z wpływami z KR, bez większych wątpliwości, łączone są również niewielkie chaty trapezowate o konstrukcji słupowej (L. Czerniak 1979, s. 127). Niezaprzeczalny jednak jest fakt użytkowania takiego typu domów również w KCWK (J. Romanow 1977, s. 27). Jeśli chodzi zaś o długie domy trapezowate znane ze stanowisk GBKKL wydaje się, że uznanie ich za ostatnią fazę rozwojową domów na planie trapezu KR, jest słuszne (A. Hampel 1989, Abb. 67). Aczkolwiek, w rozpatrywaniu tej problematyki należy również wziąć pod uwagę rozpowszechnienie się chat trapezowatych na

południowych obszarach KL, a także częściowych konstrukcji rowkowych w KCWK.

Niewątpliwie, pomiędzy kulturami Niżu Polski a KR dochodziło do mniej lub bardziej zaawansowanych kontaktów. Zostały one zainicjowane wraz z początkiem KR. W materiałach z ziem polskich wyodrębniają się cechy rösseńskie o różnym stopniu przetworzenia. Od prawdopodobnych importów ze środowiska rösseńskiego (np. narzędzia kamienne) do form będących naśladownictwem (np. naramienniki), przystosowanym do sytuacji lokalnej, które nierzadko są dalekim echem stanu rzeczy na zachód od Odry. Czy należy jednak wykluczać zupełnie przemieszczenia ludności z obszaru nadłabskiego? Zasięg występowania i złożoność zjawiska rösseńskiego przemawia za tym, że równoleżnikowe kontakty mogły mieć charakter ograniczonych i długotrwałych przemieszczeń grup ludności z obszarów nadłabskich, które były szybko asymilowane przez lokalne środowisko.

Ryc. 10. Mapa stanowisk z wpływami KR na Niżu Polski (a–c – znaleziska datowane na okres trwania KR na obszarze macierzystym; d–f – znaleziska późniejsze, których tradycja nawiązuje do KR; g – materiały w opracowaniu. 1 – Barłożno, st. 12, gm. Skórcz; 2 – Barłożno, st. 15, gm. Skórcz; 3 – Białcz Stary, gm. Śmigiel; 4 – Bielawki, st. 5, gm. Pelplin; 5 – Biskupin, st. 18, gm. Gąsawa; 6 – Boguszewo, st. 43b, gm. Gruta; 7 – Brody Pomorskie, st. 2, gm. Gniew; 8 – Brzekiniec, gm. Budzyń; 9 – Brześć Kujawski, st. 4, gm. loco; 10 – Brześć Kujawski, st. 5, gm. loco; 11 – Czarnowo, st. 10, gm. Kozielice; 12 – Dąbki, st. 9, gm. Darłowo; 13 – Dęby-Kaczynos, gm. Stare Pole; 14 – Dobrze, st. 4, gm. loco; 15 – Firlus, st. 8, gm. Papowo Biskupie; 16 – Góra, gm. loco; 17 – Gustorzyn, st. I, gm. Brześć Kujawski; 18 – Grudziądz-Wielkie Tarpno, gm. loco; 19 – Inowrocław-Mątwy, st. 5, gm. loco; 20 – Karsko, gm. Przelewice; 21 – Kaźmierz, gm. loco; 22 – Kłęczkowo, gm. Stolno; 23 – Konary, st. 20, gm. Dąbrowa Biskupia; 24 – Konary, st. 1, gm. Osieć; 25 – Kozów, gm. Gubin; 26 – Kościelec Kujawski, st. 16, gm. Pakość; 27 – Kuczkowo, st. 5, gm. Zakrzewo; 28 – Lubiatówko, gm. Dolsk; 29 – Miechowice, st. 4, gm. Brześć Kujawski; 30 – Miechowice, st. 4a, gm. Brześć Kujawski; 31 – Mierzyn, gm. Police; 32 – Międzyrzecz, gm. loco; 33 – Nowy Dwór, gm. Pelplin; 34 – Osłonino, gm. Puck; 35 – Osłonki, st. 1, gm. Osieć; 36 – Piła, gm. loco; 37 – Poznań-Dębiec, st. I, gm. loco; 38 – Pyrzyce, gm. loco; 39 – Pysząca, gm. Śrem; 40 – Racot, st. 18, gm. Kościan; 41 – Radzyń Wieś, st. 21, gm. Radzyń Chełmiński; 42 – Równia Dolna, st. III, gm. Korsze; 43 – Ryczywół, gm. loco; 44 – Siciny, gm. Niechlów; 45 – Sitno, gm. Wąbrzeźno; 46 – Szadłowice, gm. Gniewkowo; 47 – Szczecin-Gumieńce, st. 17b, gm. loco; 48 – Szczepanki, gm. Wydminy; 49 – Tarpno, gm. Niechlów; 50 – Węgiec, st. 12, gm. Pakość; 51 – Zbąszyń, st. 12, gm. loco; 52 – Zelgno, st. 12, gm. Chełmża; 53 – Żalęcino, gm. Dolice) (źródło mapy: <http://www.mapaswiata.pl/foto/mapa-polski.jpg>)

Abb. 10. Karte der Fundstellen in der Polnischen Tiefebene, wo der Einfluss der Rössner Kultur erkennbar ist (a–c – in die Zeit der Rössner Kultur datierten Funde auf dem Heimatgebiet dieser Kultur; d–f – spätere Funde, deren Tradition an die Rössner Kultur knüpft; g – Materialien in der Bearbeitung. 1 – Barłożno, Fst. 12, Gde. Skórcz; 2 – Barłożno, Fst. 15, Gde. Skórcz; 3 – Białcz Stary, Gde. Śmigiel; 4 – Bielawki, Fst. 5, Gde. Pelplin; 5 – Biskupin, Fst. 18, Gde. Gąsawa; 6 – Boguszewo, Fst. 43b, Gde. Gruta; 7 – Brody Pomorskie, Fst. 2, Gde. Gniew; 8 – Brzekiniec, Gde. Budzyń; 9 – Brześć Kujawski, Fst. 4, Gde. loco; 10 – Brześć Kujawski, Fst. 5, Gde. loco; 11 – Czarnowo, Fst. 10, Gde. Kozielice; 12 – Dąbki, Fst. 9, Gde. Darłowo; 13 – Dęby-Kaczynos, Gde. Stare Pole; 14 – Dobrze, Fst. 4, Gde. loco; 15 – Firlus, Fst. 8, Gde. Papowo Biskupie; 16 – Góra, Gde. loco; 17 – Gustorzyn, Fst. I, Gde. Brześć Kujawski; 18 – Grudziądz-Wielkie Tarpno, Gde. loco; 19 – Inowrocław-Mątwy, Fst. 5, Gde. loco; 20 – Karsko, Gde. Przelewice; 21 – Kaźmierz, Gde. loco; 22 – Kłęczkowo, Gde. Stolno; 23 – Konary, Fst. 20, Gde. Dąbrowa Biskupia; 24 – Konary, Fst. 1, Gde. Osieć; 25 – Kozów, Gde. Gubin; 26 – Kościelec Kujawski, Fst. 16, Gde. Pakość; 27 – Kuczkowo, Fst. 5, Gde. Zakrzewo; 28 – Lubiatówko, Gde. Dolsk; 29 – Miechowice, Fst. 4, Gde. Brześć Kujawski; 30 – Miechowice, Fst. 4a, Gde. Brześć Kujawski; 31 – Mierzyn, Gde. Police; 32 – Międzyrzecz, Gde. loco; 33 – Nowy Dwór, Gde. Pelplin; 34 – Osłonino, Gde. Puck; 35 – Osłonki, Fst. 1, Gde. Osieć; 36 – Piła, Gde. loco; 37 – Poznań-Dębiec, Fst. I, Gde. loco; 38 – Pyrzyce, Gde. loco; 39 – Pysząca, Gde. Śrem; 40 – Racot, Fst. 18, Gde. Kościan; 41 – Radzyń Wieś, Fst. 21, Gde. Radzyń Chełmiński; 42 – Równia Dolna, Fst. III, Gde. Korsze; 43 – Ryczywół, Gde. loco; 44 – Siciny, Gde. Niechlów; 45 – Sitno, Gde. Wąbrzeźno; 46 – Szadłowice, Gde. Gniewkowo; 47 – Szczecin-Gumieńce, Fst. 17b, Gde. loco; 48 – Szczepanki, Gde. Wydminy; 49 – Tarpno, Gde. Niechlów; 50 – Węgiec, Fst. 12, Gde. Pakość; 51 – Zbąszyń, Fst. 12, Gde. loco; 52 – Zelgno, Fst. 12, Gde. Chełmża; 53 – Żalęcino, Gde. Dolice) (Quelle der Karte: <http://www.mapaswiata.pl/foto/mapa-polski.jpg>)

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Banffy E.
2007 Cultural contacts between Neolithic eastern and western Hungary (the findings of the 1957 Csőszhalom excavation), [w:] Kozłowski J. K., Raczky P. (red.), *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków, s. 71–81.
- Behrens H.
1961 *Die Rössener Kultur und ihre Bedeutung für die Erkenntnis des Ursprungs und der Entwicklung der Trichterbecherkultur*, Halle/Salle.
1973 *Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark*, Berlin.
- Bognar-Kutzian I.
1963 *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest.
- Bogucki P., Grygiel R.
1981 *The Household Cluster at Brześć Kujawski 3: Smallsite Methodology in the Polish Lowlands*, „World Archeology”, No. 13, s. 59–72.
1986 Early Neolithic Sites at Brześć Kujawski, Poland: Preliminary Report on the 1980–1984 Excavations, „Journal of Field Archeology”, t. 13, No. 2, s. 121–137.
- Brandt K.H.
1960 Einzäunungen an bandkeramischen und Altrössener Bauten, „Germania”, t. 38, s. 418–423.
1967 *Studien über die steineren Äxte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*, (= Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung 2, Hildesheim.
- Březinová D., Bukovanská M.
1984 *Petrograpische Expertise über das Material der Armringe und Bohrkerne*, „PamátkyA.”, t. 75, s. 131–132.
- Buttler W.
1938 *Der Donauländische und der westische Kulturkreis der Jüngeren Steinzeit*, Berlin – Lipsk.
- Čtverák V., Rulík J.
1989 Nálezy horizontu jordanovské kultury z Třebestovic, okr. Nymburk, „PamátkyA.”, t. 80, s. 5–29.
- Czerniak L.
1978 Konary, woj. Bydgoszcz, st. 20. Obozowisko ludności kultury lendzielskiej (Ze studiów nad rozwojem kultur wstęgowych na Kujawach), „Spr. Arch.”, t. 30, s. 33–55.
1979a Z badań nad problematyką równoleżnikowych kontaktów kulturowych społeczeństw dorzeczy Odry i Wisły w młodszej epoce kamienia (Zagadnienie tzw. wpływów kultury rössenkiej), „WA”, t. 44, s. 123–130.
1979b Osada kultury lendzielskiej w Kościelcu Kujawskim, gm. Pakość, st. 16 (Ze studiów na rozwoju kultur wstęgowych na Kujawach, „Pom. Ant.”, t. 8, s. 73–108.
1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
1992 Węgierce, gm. Pakość, stanowisko 12, woj. Bydgoskie. Osada z fazy Ia kultury późnej ceramiki wstęgowej, „Spr. Arch.”, t. 44, s. 31–47.
1994 *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach. 5400–3650 p.n.e.*, Poznań.
2002 Brzesko Kujawski type settlements at Polish Lowlands, „AR”, t. 54, s. 1–14.
2007 The North-East frontier of the post-LBK culture, [w:] Kozłowski J. K., Raczky P. (red.), *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków, s. 231–248.
- 2008 Z badań nad neolityzacją Nizy Polski. Zagadnienie tzw. wpływów kultury rössenkiej, [w:] Bednarczyk J., Czebreszuk J., Makarewicz P., Szymt M. (red.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*, Poznań, s. 71–82.
- Czerniak L., Kośko A.
1980 Badania sondażowe w Inowrocławiu-Mątwach, st. 5, woj. Bydgoszcz, „Spr. Arch.”, t. 32, s. 29–46.
- Dehn R.
1975 Ein Gräberfeld der Rössener Kultur von Jechtingen am Keiserstuhl, „Denkmalpflege in Baden-Württemberg”, t. 4, s. 25–27.
1987 Jungsteinzeitliche Funde in Riegel, Kreis Emmendingen, [w:] Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986, s. 25–27.
- Deichmüller J.
1965 Eine Rössener Stilvariante am Dümmer, „Germania”, t. 43, s. 334–343.
- Deleka J.
1937 Naczynko kultury ceramiki wstęgowej klutej znalezione w Sitnie w pow. Wąbrzeskim, [w:] *Odbitka z Przyczynków do pradziejów Polski zachodniej (Pamiętnika 10-lecia koła prehistoryków studentów uniwersytetu poznańskiego)*, Poznań.
- Dombay J.
1939 *The Settlement and Cemetery at Zengövárkony*, Budapest.
1960 *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengövárkony*, Budapest.
- Dorka G.
1939 *Urgeschichte des Weizacker-Kreises Pyritz*, Szczecin.
- Engel C.
1940 Herkunft und verwandtschaftliche Beziehungen der Rössener Kultur, „Mannus”, t. 32, s. 56–83.
- Felczak O.
2005 Wczesny i środkowy neolit na Pomorzu Gdańskim w świetle odkryć na Kociewiu, [w:] XIV Sesja Pomorzoznawcza, s. 45–73.
2007 Stroke-Ornamented Pottery Culture in the Starogard Lankland (Northern Poland), [w:] Kozłowski J. K., Raczky P. (red.), *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków, s. 501–515.
2009 Wczesny i środkowy neolit na Pojezierzu Starogardzkim, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Gdańsk, s. 127–156.
- Fisher U.
1956 *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, (= Vorgeschichtliche Forschungen, t. 15), Berlin.
- Gabałówna L.
1966 *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej. Brześć Kujawski – stanowisko 4*, Łódź.
- Gonzenbach von V.
1949 *Die Cortaillodkultur in der Schweiz*, Basel.
- Götze A.
1900 Das neolithische Gräberfeld von Rössen und eine neue keramische Gruppe, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 32, s. 251–253.
- Gramsch B.
1960 Ein neuer Fund von Rössener Keramik in der Uckermark, Märkische Heimat 1, s. 28–33.
- Grygiel R.
1983 (rec.) L. Czerniak, *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, „APolski”, t. 28, z. 1, s. 198–206.

- 1984 Dom z podwórzem jako reprezentacja archeologiczna podstawowej jednostki społecznej w grupie brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej (The household cluster as a fundamental social unit of the Lengyel Culture in the Polish Lowlands), „PMMAiE”, t. 31, s. 43–334.
- 2004 *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek*, t. 1, *Wczesny neolit. Kultura ceramiki wstęgowej rytej*, Łódź.
- 2008 *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek*, t. 2, *Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*, Łódź.
- Gumiński W.
- 1999 Kultura Zedmar a kultura Narva. Razem czy osobno, „Światowit”, t. 1 (42), s. 59–69.
- 2011 Importy i naśladownictwa ceramiki kultury brzesko-kujawskiej i kultury pucharów lejkowatych na para neolitycznym stanowisku kultury Zedmar-Szczepanki na Mazurach, [w:] Stankiewicz U., Wawrusiewicz A. (red.), *Na rubieży kultur. Badania na okresie neolitu i wczesną epoką brązu*, Białystok, s. 149–161.
- Günther K.
- 1976 *Die jungsteinzeitliche Siedlung Deiringsen/Ruploh in der Soester Börde*, Münster.
- Hampel A.
- 1989 *Die Hausentwicklung im Mittelneolithikum Zentraleuropas*, Bonn.
- Heidelk-Schacht S.
- 1984 Knochen und Geweihgeräte des Späteolithikums und Mesolithikums aus Mecklenburg, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrbuch 1983, s. 7–83.
- Ilkiewicz J.
- 1989 From studies on cultures of the 4th millenium bc in the central part of the Polish Coastal Area, „Prz. Arch.”, t. 36, s. 17–55.
- Jacob-Friesen K.H.
- 1959 *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, Teil 1: Steinzeit*, Hildesheim.
- Jankowska D.
- 1990 *Společnosti strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji*, Poznań.
- Jazdzewski K.
- 1938 Cmentarzyska kultury wstęgowej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim, „WA”, t. 15, s. 1–105.
- Kalicz N.
- 1985 Kőkori falu Aszód – Neolithische dorf in Aszód, Múzeumi Füzetek 32, Aszód.
- Kalicz N., Ljamić-Valović N., Meier-Arendt W., Raczyk P.
- 1990 Katalog, [w:] Hegedüs K. (red.), *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, Frankfurt am Main, s. 141–153.
- Kaufmann D.
- 1976 *Wirtschaft un Kultur der Stichenbandkeramiker im Saalgebiet*, Berlin.
- Kaufmann D., Kürbis O.
- 2002 Gräberfeld der Rössener Kultur am östlichen Harzrand, „AR”, t. 54, s. 157–178.
- Kazdová E.
- 2001 Osiedleni stredni Moravy v postlinearnim neolitu, „Pravek” – Supplementum, t. 8, s. 78–97.
- Kazdová E., Košťurík P., Rakovský I.
- 1994 Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischer bemalte Keramik, [w:] *International Symposium über die Lengyel-Kultur 1888–1988*, Brno – Łódź, s. 131–155.
- Kirkowski R., Sosnowski W.
- 1994 Kultura późnej ceramiki wstęgowej na ziemi chełmińskiej, [w:] Czerniak L. (red.), *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, s. 115–133.
- Klassen L.
- 2004 *Jade und Kupfer. Untersuchungen zum Neolithisierungsprozess im westlichen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung der Kulturentwicklung Europa 5500–3500 BC*, Moesgård.
- Koehl C.
- 1903 *Die Bandkeramik der steinzeitlichen Gräberfeld und Wohnplätze der Umgebung von Worms*, Festschrift zur 34. Allgemeinen Versammlung der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft, Worms.
- Kostrzewski J.
- 1928 Osada starszej ceramiki wstęgowej w Chełmży w powiecie toruńskim na Pomorzu, „Roczniki Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu”, t. 4, s. 100–126.
- Kroitzsch K.
- 1973 Die Gaterslebener Gruppe und ihre Stellung im Neolithikum des Elb-Saale-Raumes, [in:] Thaler B. (red.), *Neolithische Studien II*, Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg, Berlin, s. 5–126.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A.
- 1970 The Linear and Stroked Pottery Cultures, [w:] Wiślański T. (red.), *The Neolithic in Poland*, Wrocław, s. 14–75.
- Kurgan-Przybylska M.
- 2004 Przyczynek do poznania kultury malickiej w rejonie Raciborza, woj. Śląskie, „MANH”, t. 24, s. 103–120.
- Kurzyńska M., Sosnowski W.
- 2009 Wielokulturowa osada w Grudziądzu-Wielkim Tarpnie (gmina loco, województwo kujawsko-pomorskie), stanowisko 4. Nowe źródła do poznania kultury późnej ceramiki wstęgowej, „Acta Archeologia Pomoronica”, t. III, XVI Sesja Pomorzoznawcza, 22–24.11.2007 r., Szczecin, s. 31–36.
- Lichardus J.
- 1976 *Rössen-Gatersleben-Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecherkulturen*, Bonn.
- Lönne P.
- 2003 *Das Mittelneolithikum im südlichen Niedersachsen. Untersuchungen zur Kulturkomplex Großgartach, Planig-Friedberg, Rössen, Rahden*.
- Lüning J.
- 1969 *Die jungsteinzeitliche Schwieberdinger Gruppe. Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege*, Stuttgart.
- 1984 Neolithische Hausgrundrisse in Schwanfeld-Landkreis Schwanfurt, [w:] Unterfranken, Das archäologische Jahr in Bayern, München, s. 31–32.
- Makkay J., Starnini E., Tulok M.
- 1996 *Excavations at Bicske-Galgonyás (Part III) The Notenkopf and Sopot-Bicske cultural phases*, Triest.
- Mauser-Goller K.
- 1969 *Die relative Chronologie des Neolithikums in Südwestdeutschland und der Schweiz*, „Schriften zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz”, t. 15, s. 9–144.
- 1972 Die Rössener Kultur in ihrem südwestlichen Verbreitungsgebiet, [w:] Schwabedissen H. (red.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Fundamenta A 3 (Va), Köln, s. 231–268.
- Meier-Arendt W.
- 1972 Die ältere und mittlere Linienbandkeramik im westlichen Mitteleuropa. Ein Überblick, [w:] Schwabedissen H. (red.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Fundamenta A 3 (Va), Köln, s. 66–76.
- Müller-Karpe H.
- 1951 *Niederhessische Urgeschichte*, Melsungen.

- Neustupný E.
1969 Der Übergang vom Neolithikum zum Äneolithikum und der Ausklang der Lengyel-Kultur, „Studijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied Studime Historike“, t. 17, s. 271–291.
- Niquet F.
1937 *Die Rössener Kultur in Mitteldeutschland*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder“, t. 26, (= Zur Jungsteinzeit Mitteldeutschlands), Halle.
1938 *Das Gräberfeld von Rössen, Kreis Merseburg*, (= „Veröffentlichungen der Landesanstalt für Volksheilkunde zu Halle“, t. 9), Halle.
- Novotný B.
1950 Jordanovská skupina a jihovýchodní vlivy v českém neolitu, „Obzor Prehistorický“, t. 14/1, s. 163–260.
- Nowak M.
2009 *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*, Kraków.
- Noworyta E.
1986 Osada grupy jordanowskiej z Tyńca Małego, gm. Kobierzyce, „Sil. Ant.“, t. 28, s. 7–72.
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.
- Pahl K.P.
1977 *Wittmar, Buchenwag/Eichenwag, Ldk. Wolfenbüttel*, (= Archäologische Denkmalpflege Braunschweig), Braunschweig–Wolfenbüttel.
- Paner H., Fudziński M.
2001 Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A1 na terenie województwa pomorskiego, „Pom. Ant.“, t. 18, s. 7–48.
- Pavúk J.
1972 Neolitisches Gräberfeld in Nitra, „Slov. Arch.“, t. 20, s. 5–105.
- Pavúk J., Bátora J.
1995 *Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe aus Jelšovce*, Nitra.
- Pleinerova I.
1984 Häuser der Spätengyelhorizontes in Březno bei Louny, „PamátkyA.“, t. 75, s. 7–49.
- Płonka T.
2003 *The Portable Art of Mesolithic Europe*, Wrocław.
- Pratsch S.
2004 Die Geweihfunde der neolithischen Siedlung von Eilsleben, Bördekreis, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte“, t. 88, s. 67–136.
- Prus O.
1977 Materiały typu kłuto-lendzielskiego i górowskiego w Polsce, „Sil. Ant.“, t. 19, s. 57–82.
- Raddatz K.
1956 Ein Gefäß der Rössener Kultur aus der Uckermark, „Offa“, t. 14, s. 25–30.
- Regenye J.
2007 The Late Lengyel Culture in Hungary as reflected by the excavation at Veszprém, [w:] Kozłowski J.K., Raczky P. (red.), *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków, s. 381–396.
- Reinecke P.
1909 *Zur Kenntnis der frühneolithischen Zeit in Deutschland*, „Mainzer Zeitschrift“, t. 4, s. 90–91.
- Romanow J.
1977 Trapezowate budowle naziemne ludności kultury ceramiki wstęgowej kłutej na Dolnym Śląsku, „Sil. Ant.“, t. 19, s. 27–55.
- Rybacka M., Rzepecki S.
2001 Przyczynek do badań nad kulturą późnej ceramiki wstęgowej w Polsce Północno-wschodniej, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 7, s. 7–12.
- Rybacka M., Wysocki J.
2004 Materiały kultury późnej ceramiki wstęgowej z Równiny Dolnej, st. III, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie, „PMMAiE“, t. 49, s. 79–107.
- Rzepecki S.
2004 *Spółeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Poznań.
2006 Z badań nad genezą grobowców kujawskich, [w:] Libera J., Tunia K. (red.), *Idea megalityczna obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin, s. 77–85.
- Schindler R.
1962 Rössener Elemente im Boberger Neolithikum, „Germania“, t. 40, s. 245–255.
- Schlette F.
1958 *Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen auf Grund des steinzeitlichen Fundmaterials Europas und ethnologischer Vergleiche*, Berlin.
- Schmidt B.
1970 Die Landschaft östlich von Magdeburg im Neolithikum, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte“, t. 54, s. 83–136.
- Schwabedissen H.
1967 Ein horizontrierter „Breitkeil“ aus Satrup und die mannigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Nordwesten, [w:] Waterbolk H.T. (red.), *Neolithic Studies in Atlantic Europe. Proceedings of the Second Atlantic Colloquium, Groningen 6–11 April 1964*, (= Paleohistoria, t. 12), s. 409–468.
1979 Der Beginn des Neolithikums im nordwestlichen Deutschland, [w:] Schirrig H. (red.), *Großsteingräber in Niedersachsen* (= „Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover“, t. 24), Hildesheim, s. 203–222.
- Schwarz K.
1950 Die vorgeschichtlichen Neufunde im Lande Sachsen-Anhalt während der Jahre 1948 und 1949, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte“, t. 34, s. 204–232.
- Seeger H.
1906 Die Steinzeit in Schlesien, „Archiv für Anthropologie“, t. 5, s. 116–141.
- Siuchniński K.
1972 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, t. II, Szczecin.
- Smoczyńska Ł.
1953 Kultura ceramiki wstęgowej w Wielkopolsce, „FAP“, t. 3, s. 1–84.
- Spatz H.
1996 *Beiträge zum Kulturenkomplex Hinkelstein-Grossgartach-Rössen. Der keramische Fundstoff des Mittelneolithikums aus dem mittleren Neckerland und seine zeitliche Gliederung*, Stuttgart.
- Stroh A.
1938 Die Rössener Kultur in Südwestdeutschland, „Ber. RGK“, t. 28, s. 8–179.
- Umbreit C.
1937 *Neue Forschungen zur ostdeutschen Steinzeit und frühen Bronzezeit. Die Ausgrabung des steinzeitlichen Dorfes zu Berlin-Britz*, „Mannus“, t. 56, Leipzig.
- Vizdal J.
1977 *Tiszapolgárske pohrebisko v Veľkých Raskovach*, Koszyce.

- Wetzel G.
1966 Die neolitische Besiedlung der Altmark, „Mitteldeutschland Vorgeschichte“, t. 50, s. 33–60.
- Wierzbicki J.
2006 Materiały neolityczne z wielokulturowego stanowiska 108 w Międzyrzeczu, woj. lubuskie, [w:] *Współczesnymi drogami w przeszłość. IV Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne. Dychów 15–18 listopada 2005 roku*, (= Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza, t. 3 (2)), Zielona Góra, s. 103–136.
- Wiślański T.
1971 Uwagi o grupie górowskiej kultury lendzielskiej w Polsce Zachodniej, „APolski”, t. 16, s. 85–105.
- Wojciechowski W.
1972 Osada ludności grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej w Sicinach, pow. Góra, „WA”, t. 37, s. 256–276.
- 1974 Typ górowski – grupa czy faza?, „APolski”, t. 19, s. 509–518.
- Wossinsky M.
1888 *Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel*, Budapest.
- Zapotocka M.
1970 Die Stichbandkeramik in Böhmen und in Mitteleuropa, [w:] Schwabedissen H. (red.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Fundamenta A 3 (Va), Köln, s. 1–66.
- 1972 Die Hinkelsteinkultur und ihre Beziehungen zum zentralen Gebiet der Stichbandkeramik, „PamátkyA.”, t. 63, s. 267–374.
- 1984 Armringe aus Marmor und anderen Rohstoffen im jüngeren Neolithikum Böhmes und Mitteleuropa, „PamátkyA.”, t. 75, s. 50–132.
- 1998 Die chronologische und geographische Gliederung der postlinearkeramischen Kulturgruppen mit Stichverzierung, [w:] Preuss J. (red.), *Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen-Wirtschaft-Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend 1/2*, Weissbach s. 286–306.

Aleksandra Sznajdrowska

Rezeption der Rössner Muster in der Polnischen Tiefebene

Zusammenfassung

Vom 4800 BC beobachtet man in der Polnischen Tiefebene eine beträchtliche Anhäufung der Elemente, die für die aus den Gebieten an der Elbe und Saale bekannte Rössner Kultur charakteristisch sind. In dem vorliegenden Beitrag wurde, vor allem anhand der Materialien aus der eponymen Fundstelle in Rössen (F. Niquet 1937, J. Lichardus 1976) die Identifizierung und die Analyse der distinktiven Merkmale der Rössner Kultur auf ihrem Heimatgebiet durchgeführt. In Bezug auf die Gefäßformen sind für die I. Stufe die Kugelbecher mit rundem Boden und die Fußbecher, seltener halbkugelige Schüsseln markant. In den weiteren Stufen (II. und III.) wächst die Tendenz zur Profilierung der Gefäße, was sich sowohl im Falle der Kugelbecher mit rundem Boden als auch der Schüsseln beobachten lässt. Die Becher mit niedrigem Ringfuß bleiben strak profiliert, doch ihr Anteil in der klassischen und späten Stufe der Rössner Kultur lässt deutlich nach. Die hier erwähnten Formen wurden anfangs mit charakteristischen Doppelstichen oder teppichmusterartigen Stempeleindrücken verziert. Ab der Stufe II beobachtet man eine spärlichere Verzierung. Sie ist meistens an der maximalen Bauchweite lokalisiert und besteht aus einzelnen Einstichen, Stempeleindrücken oder kurzen Ritzlinien. Ähnliche Verzierungstechniken verwendete man auch in der späten Rössner Kultur, darüber hinaus erscheint noch ein tiefer Furchenstich, und ein häufiges Verzierungsmotiv ist hängendes Dreieckornament.

Neben der Keramik kommen im Milieu der Rössner Kultur auch Steingeräte zum Vorschein, die für den ganzen Donaukulturkreis kennzeichnend sind (Gegenstände in Form eines Leistens, Beile und Äxte mit gerundetem Profil) wie auch die nur für die Rössner Kultur charakteristischen Marmorarmringe vor. Im Bauwesen sind zwei Haustypen bekannt: trapezförmige Langhäuser mit den Wänden aus Pfosten, die in der Fundamentgrube aufgestellt wurden, wie auch kleinere Bauten.

Die Konstruktion des ersten Haustyps war zweireihig, wobei die innere Reihe der Stützpfeiler sich in der Fundamentgrube befand und die Außenreihe nur aus Pfosten bestand. Der zweite Typ besaß die Seitenwände, die sich auf die in den Gruben weit voneinander entfernt aufgerichteten Pfeiler stützten.

Die Analyse der oben erwähnten Aspekte lässt die Rössner-Merkmale in der Polnischen Tiefebene unterschieden. Zahlreiche Materialien der ersten Stufe der späten Linienbandkeramischen Kultur werden mit charakteristischer Verzierung in Form von doppelten Stempeleindrücken aber auch anders (Einstiche, Ritzlinien, Furchenstich) im Teppich-Stil ornamentiert. An die Stufe II knüpft die Verzierung im Górowo-Stil in Form von Dreiecken, Stempeleindrücken oder Einstichen als wechselständige Streifen in dem Mittelteil des Gefäßes. Bekannt sind auch die aus losen Funden stammenden Steinäxte, die der Variante I, nach H. Brandt (1967), entsprechen. Im Falle des Bauwesens sind in der Polnischen Tiefebene zwei Haustypen bekannt: kleine, trapezförmige Hütten und Langhäuser im Typ Brześć Kujawski. Allem Anschein nach sind auch die Knochenarmringe der Brześć-Kujawski-Gruppe der Lengyel-Kultur von dem Marmorschmuck der Rössner Kultur abzuleiten.

Mit der Entstehung der Rössner Kultur kam es selbstverständlich zur Verbindung zwischen der an der Saale und Elbe gelegenen Zone und den in der Polnischen Tiefebene gelegenen Gebieten. In den auf polnischen Gebieten gefundenen Materialien erkennt man die in verschiedenem Maße adaptierten und veränderten Rössner Merkmale – von den Importwaren (Steingeräte) bis zu den veränderten, an die lokale Situation adaptierten Formen, wie Oberarmringe, Langhäuser im Brześć Kujawski Typ).

